

Συντελεστές έκδοσης

Υπεύθυνος έκδοσης

Ευάγγελος Καραμανέζ

Διευθύνων το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Γενική επιμέλεια

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη

τ. Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Επιστημονική και φιλολογική επιμέλεια

Κυριακή Χρυσού-Καρατζά

Εντεταλμένη Ερευνήτρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

©Copyright 2018

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Ηπίτου 3, 105 57 Αθήνα

Τηλ.: 210 3664751-2, Fax: 210 3313418

e-mail: keel@academyofathens.gr

<http://www.academyofathens.gr>

<http://www.kentrolaografias.gr>

ISBN: 978-960-404-341-5 (SET)

ISBN: 978-960-404-340-8

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐξωφύλλου προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδικα ἀρ. 1 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Νεάπολης κατὰ τὴν πανομοιότυπη ἔκδοση ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο ΜΙΑΗΤΟΣ, Ἀθήνα [2001]. Ἐπεξεργασία εἰκόνας Ἀγαμέμνων Τσελίκας.
Περιγραφή τοῦ Πεδάνιου Διοσκουρίδου, Περὶ ὕλης ἱατρικῆς, 3,21,1 σχετικὰ μὲ τὸ Ἡρύνγγιον ἢ Γοργόνιον.
Ἀπόδοση - σύμπτυξη: «Εἶναι ἀγκάθι μὲ φύλλα πλατιά καὶ τραχιά, ἀρωματικά στὴ γεύση, πού ὅσο μεγαλώνουν γεμίζουν ἀγκάθια. Στὶς ἄκρες τῶν βλαστῶν ἔχει μικρὰ κεφαλάκια μὲ μυτερά ἀγκάθια γύρω-γύρω σὰν ἀστέρι, μὲ χρῶμα πράσινο, λευκὸ ἢ καὶ γαλάζιο. Ἡ ρίζα τοῦ εἶναι μακρουλὴ ὅσο ἓνα δάχτυλο, μαύρη ἀπ' ἔξω καὶ ἄσπρη μέσα, μὲ εὐχάριστο ἄρωμα. Φυτρώνει σὲ πεδιάδες καὶ σὲ τραχιά μέρη. Ἐχει θερμαντικὴ δύναμη. Ὅταν πίνεται προκαλεῖ οὔρα καὶ κινεῖ τὰ ἔμμηνα. Κάνει καλὸ, ὅταν πίνεται μὲ κρασί, σὲ ὅσους ἔχουν πρόβλημα μὲ τὸ σηκῶτι, καὶ σ' αὐτοὺς πού τοὺς ἔχουν δαγκώσει θηρία. Ὅταν γίνεται κατάπλασμα διασπᾷ τὰ φύματα στὸ δέρμα.»

Σχεδιασμός έκδοσης - σελιδοποίηση: Εθνικὸ Τυπογραφεῖο

Εκτύπωση - βιβλιοδεσία: Εθνικὸ Τυπογραφεῖο

ΑΡΙΘΜ. ΕΡΓΑΣΙΑΣ: 26/2017

Ἡ παρούσα ἔκδοση ἀπαγορεύεται νὰ διατεθεῖ σὲ ιδιώτες πρὸς πώληση, σύμφωνα μὲ τὸ δεῦτερο ἐδάφιο τῆς παρ. 6 τοῦ ἀρθροῦ 18 τοῦ ν. 3469/2006.

Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη Σχέσεις Αμφίδρομες Τόμος Β '

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
Αθήνα, 7-11 Μαρτίου 2012

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας
και Ιστορικό Παλαιογραφικό Αρχείο του Μορφωτικού
Ιδρύματος της Εθνικής Τραπέζης

Επιμέλεια ύλης και επιστημονική επιμέλεια
Κυριακή Χρυσού-Καρατζά

ΕΘΝΙΚΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

ΑΘΗΝΑ 2018

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

- Πρόεδρος:** Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη
Διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαο-
γραφίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Αντιπρόεδρος:** Αγαμέμνων Τσελίκας
Προϊστάμενος του Ιστορικού Παλαιογραφικού Αρχείου
του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας
- Γενική
Γραμματέας:** Κυριακή Χρυσού-Καρατζά
Ερευνήτρια Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Μέλη:** Ευάγγελος Καραμανές
Ερευνητής Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών
Ιωάννης Καραχρήστος
Ερευνητής Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών
Ιωάννης Πλεμμένος
Ερευνητής Κέντρου Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών
- Γραμματεία
Συνεδρείου:** Ζωή Αναγνωστοπούλου, Ανθούλα Μπάκολη,
Αφροδίτη Σαμαρά, Κλεοπάτρα Φατούρου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	9-13
---------------------------------	-------------

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	14
--------------------------	-----------

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ (Β' ΤΟΜΟΥ)	15
--------------------------------------	-----------

Α' ΤΟΜΟΣ

Γιώργος Αλεξιάς

Η σωματοποίηση της ασθένειας και η ανάδειξη
της λαϊκής ιατρικής..... 79-96

Ευάγγελος Χ. Καραδήμας

Κοινή λογική και υγεία: Οντολογίες πόνου, λαϊκές αντιλήψεις
και προσαρμογή στην ασθένεια..... 97-108

Χαράλαμπος Πασσαλής

Λαϊκή θεραπευτική ψυχικών νοσημάτων:
Η αντιμετώπιση του αιφνίδιου και έντονου φόβου..... 109-127

Αικατερίνη Πολυμέρου-Καμηλάκη

«Θήλεια δαίμων...». Ασθένειες γένους θηλυκού 129-158

Ελένη Παπαγαρουφάλη

Δυνητικοί δωρητές οργάνων σώματος στην Ελλάδα... 159-165

Ιωάννης Γραμματικάκης

Μητρότητα και ευτοκία στην Παλαιοανακτορική
Μινωική Κρήτη 167-176

Αριστείδης Ν. Δουλαβέρας

Η λαϊκή ιατρική στην παραδοσιακή κοινωνία της
Κορινθίας του 20ού αιώνα (κύηση, τοκετός, λοχεία,
γαλουχία)..... 177-190

Έφη Μαστοροδήμου

Ιατροποίηση της εγκυμοσύνης
και της γέννας και εναλλακτικές πρακτικές..... 191-208

Ειρήνη Τουνταςάκη

«Τα μωρά τα φέρνει... ο γιατρός»: όταν η μητρότητα
‘κατασκευάζεται’ στο ιατρικό εργαστήριο» 209-220

Χρυσάνθη Μπακούλα-Τζουμάκα

Η τύχη του αποκλειστικού μητρικού θηλασμού
μετά την έξοδο από το μαιευτήριο.
Πληθυσμιακή διαχρονική ελληνική μελέτη..... 221-232

Μαρία Κουμαριανού

Ο Σηλλόγαμος στην Κύπρο:
Μια θεραπευτική πρακτική για τη λύσσα με τη μέθοδο
της τελετουργικής μίμησης 233-256

Νικόλαος Α.Ε. Καλοσπύρος

Διαστέλλοντας την ιατρική επιστήμη από τη θεωργία
και τις λαϊκές αντιλήψεις: Μία ανάγνωση της ιπποκρατικής
πραγματείας Περί ιερής νούσου 257-280

Θανάσης Μπαρλαγιάννης

Η θρησκεία απέναντι στην ασθένεια:
το «Βιβλίο καλούμενον Χρηστοθήθεια των Χριστιανών»
του Νικόδημου του Αγιορείτη281-291

Ιωάννης Καραχρήστος

Από τη λαϊκή λατρεία στις θεραπευτικές πρακτικές.
Το παράδειγμα του αγίου Παντελεήμονα στη Σύρο.....293-308

Μαρία Ανδρουλάκη

Όνειρα και θεραπεία:
Μαρτυρίες από τον Δωδεκανησιακό χώρο.....309-326

Σταυρούλα Αλευρά

Ο συμβολισμός της σελήνης στη λαϊκή ιατρική
της Τήνου327-339

Άννα Λυδάκη

Ψυχή τε και σώματι...
Ο θεραπευτικός λόγος: παλιές και νέες αντιλήψεις341-353

Αικατερίνη Αρβανίτη, Μιλτιάδης Λειβαδίτης

Στάσεις του γενικού πληθυσμού απέναντι στην
ψυχική νόσο.....355-368

Γιώργος Αρ. Αλεβιζόπουλος

Η θεραπεία της ψύχωσης στην ιστορία του ανθρώπου 369-378

Κλαίρη Συνοδινού

Η επίδραση της λαϊκής ιατρικής στην ίαση
από ψυχαναλυτική άποψη379-383

Αγγελική Κομποχόλη

Τα χρώματα στη λαϊκή ιατρική.
Το κόκκινο και το μπλε.....385-390

Αθανασία Τσατσαρού-Μιχαλάκη,**Αριστέα-Ιωάννα Παπαδημητρίου**

Χρώμα και βότανα. Από τις δεισιδαιμονίες στη θεραπεία στη λαϊκή
ιατρική της επαρχίας Σητείας του νομού Λασιθίου Κρήτης
.....391-410

Μαρία Βραχιονίδου

Η φαρμακευτική χρήση των μανιταριών στην ιατρική
του χθες και του σήμερα411-421

Βασιλική Ψαλλίδα, Γεώργιος Μπαλτόπουλος

Πυρετός: Από την ιτεΐνη, το εκχύλισμα φλοιού ιτιάς,
στην ασπιρίνη423-432

Σέρκο Χαρουτουγιάν

Οίνοι και αμπελοκομικά προϊόντα της Σαντορίνης:
ευεργετικές για την υγεία ιδιότητες και περιεκτικότητα
σε βιοδραστικά μόρια.....433-441

Ευάγγελος Καραμανές

Βότανα στην λαϊκή θεραπευτική: λαογραφική έρευνα
και τεκμηρίωση της πολιτισμικής διάστασης των
φαρμακευτικών και αρωματικών φυτών.....443-462

S. Geroulanos

Surgery in Byzantium and its transfer to the West.....463-476

Μαρία ΧρόνηΗ συμβολή του Λέοντος Ιατροσοφιστού και του Παύλου Νίκαιας
στη διαμόρφωση των ιατρικών αντιλήψεων στο βυζαντινό κόσμο
.....477-499**Νίκη Τσιρώνη**Στειρότητα και θρήνος. Αφηγήσεις θαυματουργικών
ιάσεων στη μεσοβυζαντινή περίοδο.....493-506**Β' ΤΟΜΟΣ****Βενετία Χατζοπούλου**Ο ιατρός Νικόλαος ιερόπαις ο Βελισδονίτης:
Νέα στοιχεία για το έργο του.....17-32**Αγαμέμνων Τσελίκας**Δύο ιατροσοφικοί κώδικες στη βιβλιοθήκη του ιστορικού
και παλαιογραφικού αρχείου του Μ.Ι.Ε.Τ.33-112**Ζαχαρένια Σημανδηράκη**Στοιχεία λαϊκής ιατρικής στο αρχείο Παύλου Βλαστού,
του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης.....113-125**Μανόλης Γ. Σέρρης**Από την λαϊκή στην «εκ των ένδον» σάτιρα των ιατρών:
αλληλοελεγχόμενοι ιατροί, ιατρικές πρακτικές, ιατρική
και πολιτική, και άλλα κοινωνικά συμπαρομαρτούντα
στη Σπάρτη της δεκαετίας του 1870.....127-155**Ευάγγελος Αυδίκος**Το νερό του Καματερού.
Όταν η απόγνωση συναντά τον κομπογιαννιτισμό.....157-185**Deanna Trakas**Adventures with Fava Beans:
Ancient Greek concepts of their danger
and modern medicine187-198**Μανώλης Γ. Ανδρουλιδάκης**

Η ιαματική τοπογραφία στον 4ο μίμο του Ηρώνδα199-204

Ανδρέας Φρ. ΜιχαηλίδηςΤα υγειονομικά της Χίου κατά τις Σφαγές του 1822.
(Ιδρύματα, επιστήμονες ιατροί, ασθένειες
και δημόδης θεραπευτική)205-223**Αγγελική Δημουλή**Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας ως ιατρική μαρτυρία
και η μυθοπλαστική εφαρμογή της.....225-233**Αικατερίνη Μαρινάκη**Λαϊκή θεραπευτική στη Φολέγανδρο:
αρρώστιες και γιατροσόφια235-248

Ζωή Ρωπαΐτου

Οι πρακτικές γιάτρισσες-μαμές και οι κουρείς-οδοντογιατροί και πρακτικοί γιατροί στις ελληνικές κοινωνίες περασμένων δεκαετιών.....249-259

Παναγιώτης Καμηλάκης, Ανδρέας Ζαχίλας

Ο γιατρός και λαογράφος τών Πατρών, Χρήστος Π. Κορύλλος και ή συμβολή του στη λαϊκή ιατρική261-307

Εμμανουέλα Κατρινάκη

«Και για να γίνει καλά, να αλειφτεί με το αίμα ενός νέου...» Αρώστια και γιατρεία στα λαϊκά παραμύθια309-319

Γιάννης Πλεμμένος

Αντιλήψεις περί της θεραπευτικής ιδιότητας της μουσικής στη γαλλική Encyclopédie: πηγές, διαχείριση και ο αντίκτυπος της στη νεοελληνική γραμματεία321-339

Ζωή Μάργαρη

Λαϊκά δρώμενα και θεραπευτικές πρακτικές: Η επιτελεστική ενσωμάτιση της υγείας.....341-359

Ευθυμία Παναγιωτοπούλου, Μάγδα Ζωγράφου

Χοροθεραπευτικές διαδικασίες και χορευτική ταυτότητα: Για μια λαοανθρωπολογική προσέγγιση της χοροθεραπείας361-369

Ευαγγελή Ντάτση

Ο μαγικός λόγος στα λαϊκά γιατροσόφια371-378

Μ. Γ. Βαρβούνης

Η λέπρα στη Σάμο: από την παραδοσιακή ιατρική στην επιστημονική αντιμετώπιση.....379-399

Κώστας Κόμης

Ερωτήματα γύρω από τη λέπρα: προσεγγίσεις με επίκεντρο ένα τεκμήριο από τη Σάμο (1900)401-415

Μάνος Σαββάκης

Λαϊκή Ιατρική και Ιατρική Επιστήμη: Η περίπτωση του Λεπροκομείου Σπιναλόγκας (1903-1957)417-430

Κυριακή Χρυσού-Καρατζά

Τραχώματα και τραχωματικοί στη Σαντορίνη τον 20ό αιώνα431-446

Απόστολος Αρμαγανίδης

Αποφάσεις για το τέλος της ζωής σε ευρωπαϊκές Μονάδες Εντατικής Θεραπείας (Μ.Ε.Θ.).....447-456

Γεράσιμος Φιλιππάτος, Δημήτριος Χρυσός

Ιστορία της καρδιοπνευμονικής αναζωογόνησης.....457-459

Δημήτριος Καραπερόπουλος

Η λαϊκή χρήση του εμβολιασμού για την ευλογία αφορμή για την πρώτη επιστημονική εφαρμογή του εμβολιασμού το 1701 από τον Ιάκωβο Πυλαρινό461-465

Μανόλης Γ. Σέργης*

Από την «Λαϊκή Ιατρική» στην μελέτη του «Πολιτισμού της Λαϊκής Υγείας», με «μελέτη περίπτωσης» δύο κείμενα «αλληλοελεγχόμενων» ιατρών στη Σπάρτη κατά την δεκαετία του 1870

Η εργασία αναφέρεται χρονικά στο τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι., του μεταβατικού αιώνα της νεοελληνικής κοινωνικής ιστορίας, περίοδο κατά την οποία κρίνω πως η έννοια «Λαϊκή Ιατρική» πλέον αδυνατεί να καλύψει, λόγω περιορισμένου εύρους του όρου, τις μεγάλες αλλαγές που έχουν επέλθει στον πολιτισμό της λαϊκής υγείας. Η Λαϊκή Ιατρική ως «επιστήμη» θεωρώ πως δεν έχει απολέσει σε μεγάλο βαθμό τον κυριαρχικό ρόλο που είχε τους προηγούμενους αιώνες· συνεχίζει να παρέχει τις υπηρεσίες της, με ευρεία ακόμη αποδοχή από τον λαό, αλλά αποκτά, από το συμβατικό όριο του 1830 και εξής, έναν - σταδιακά ισχυροποιούμενο - συνοδοιπόρο και ανταγωνιστή ταυτοχρόνως: την λαϊκή υγεία που αρχίζει να οργανώνει σταδιακά η κρατική εξουσία. Αρχίζει να εφαρμόζεται ένα επίσημο, θεσμικό, νομιμοποιημένο ιατρικό σύστημα¹, το Κράτος οικοδομεί τον καθοδηγητικό του ρόλο στην οργάνωση της υγείας, με την ίδρυση ιατρικής σχολής, σχολείων ιατρικής παιδείας², την καθιέρωση ειδικοτήτων· παρεμβαίνει, παράλληλα, στον λαϊκό βίο, στο λαϊκό δίκαιο, στον ιατρικό κόσμο, στην κοινωνική δράση του ιατρού, όταν αυτός αρχίζει να ενεργοποιείται ως ενσυνείδητος πολίτης (και ενίοτε) ως κοινωνικός οραματιστής· μεταφράζονται ήδη από το 1830 κ.ε. τα πρώτα ξενόγλωσσα ιατρικά έργα (βλ. τις περιπτώσεις Διονυσίου Πύρρου και Αναστασίου Γεωργιάδη-Λευκία), κ.λπ. Η περαιτέρω «επαγγελματοποίηση» της επιστημονικής ιατρικής αυτόν τον αιώνα με την κρατική μεσολάβηση έδωσε μεγαλύτερη νομιμοποιητική ισχύ στο κληρονομημένο από αιώνες δικαίωμα των ιατρών να ασκούν εξουσία επί της κοινωνίας.

Η Λαογραφία μέχρι προσφάτως (με ελάχιστες εξαιρέσεις) ασχολούμενη με τη λαϊκή ιατρική μελετούσε την όντως θαυμαστή *λειτουργικότητα της λαϊκής πρακτικής*· με καθοδηγητική αρχή το ερωτηματολόγιο του Γ. Μέγα³ εντόπιζε τις ασθένειες, τη λαϊκή τους ονομασία, τη συμπτωματολογία τους, τις θεραπευτικές τους μεθόδους, τη σχέση τους με την αρχαιοελληνική και τη μεσαιωνική παράδοση, κ.ά. Χωρίς

* Καθηγητής Λαογραφίας, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.

1. Ντιάνα Τράκα, «Ρεύματα των ιατρικών πρακτικών στα νεότερα χρόνια», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104 (Σεπτ. 2007), σ. 6-9.

2. Βλ., π.χ., Γεράσιμ. Πεντόγαλος, *Σχολεία ιατρικής παιδείας στην Ελλάδα: Ιατροχειρουργικόν Σχολείον (1835-1837), Χειρουργική Σχολή (1838-1840)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη, 1991.

3. Γ. Μέγας, *Ζητήματα ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, 1975.

να υποτιμώ την αξία αυτών των εργασιών, εκφράζω την άποψη ότι η *Κοινωνική Λαογραφία* απαιτεί πλέον μια παντελώς διαφορετική πραγμάτευση του θέματος: νέα μεθοδολογική προσέγγιση, διευρυμένη *θεματολογία*, σαφείς χρονικές οριοθετήσεις.

Γι' αυτό, ειδικότερα για τον 19^ο αι. και εξής, αντί του όρου *Λαϊκή Ιατρική*, εισηγούμαι τη μελέτη του *Πολιτισμού της Λαϊκής Υγείας* ως έναν κλάδο/υποπεδίο (subfield) της *Κοινωνικής Λαογραφίας*, της οποίας τα προτάγματα, προπάντων τα μεθοδολογικά, θα ακολουθεί με «ευλάβεια»: «*Κοινωνική Λαογραφία. Πολιτισμός της Λαϊκής Υγείας*» λοιπόν. Η έννοια λαός του επιθέτου «λαϊκός» νοείται εδώ υπό το διπλό της περιεχόμενο, της υπαίθρου και του διαμένοντος στις *υπό αστικοποίηση* ή ήδη *αστικοποιημένες* πόλεις, όπου η *επιστημονική ιατρική*, η εξασκούμενη από επιστήμονες ιατρούς, βαίνει παραλλήλως, με ταχύτερους ρυθμούς, ενισχύοντας την επιρροή της στον πάσχοντα πληθυσμό εν σχέσει προς την «δημώδη». Ο άνθρωπος του 19^{ου} αι. έχει να επιλέξει τρόπους θεραπείας από μια ποικιλία *κοινωνικά νομιμοποιημένων* λαϊκών πρακτικών και *θεσμοποιημένων* από το Κράτος άλλων. Βρίσκεται ενώπιον ενός πιο διευρυμένου, εν σχέσει προς το παρελθόν, συστήματος επιλογών. Υπενθυμίζω στο σημείο αυτό ότι πρυτανεύουσα αρχή για την σύνταξη συναφών με τα παραπάνω σύγχρονων μελετών πρέπει να αποτελεί το «δόγμα» που εκλαμβάνει την *ιατρική* ως *πολιτικο-κοινωνικό δημιούργημα*, ως προϊόν μιας συγκεκριμένης εκάστοτε κοινωνίας και των ανταγωνιστικών σχέσεων που επικρατούν σ' αυτήν, ως *θεσμό* που υλοποιεί και προωθεί συμφέροντα και αξίες απαραίτητες για την επιβίωση των κυρίαρχων μορφών κοινωνικών σχέσεων⁴.

Στις σχετικές εργασίες της η μελέτη του *Πολιτισμού της Λαϊκής Υγείας* έχει πολλά να διδαχθεί από τα πορίσματα, τη μεθοδολογία και τη θεματική της *Medical Sociology* ή της *Medical Anthropology*⁵. Στοιχεία της *συνάφειας* των τριών επιστημών θεωρώ πως αναπτύσσονται στην παρούσα εργασία. Ανάμεσα στα άλλα, επιχειρώ να εντοπίσω κάποιες *ολοφάνερες μεταβάσεις* (εγχείρημα δύσκολο), κάποια *κατώφλια*⁶ από το «παλιό» στο «καινούργιο», σε διάφορους τομείς και θέματα που δεν ερεύνησε μέχρι σήμερα η Λαογραφία.

Θεωρώ ότι ο όρος *Κοινωνική Λαογραφία-Πολιτισμός της Λαϊκής Υγείας* μπορεί να καλύψει χρονικά τις μελέτες εκείνες των οποίων το καταληκτικό όριο (για την ελληνική περίπτωση πάντοτε) φθάνει μέχρι και τη δεκαετία του 1970⁷. Όχι ότι

4. Γ. Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου. Η ιατρική πράξη ως μορφή κοινωνικής αλληλόδρασης στις μονάδες εντατικής θεραπείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2000, σ. 64.

5. Η διεθνής βιβλιογραφία είναι τεράστια.

6. Από την πλήθουσα σχετική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Στ. Σταυρίδης, *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2009, σ. 85 κ.ε.

7. Για την οριοθέτηση του μεταβατικού ορίου μεταξύ «παραδοσιακού πολιτισμού της υπαίθρου» και του σύγχρονου αστικού βλ. εντελώς ενδεικτικά Μ. Γ. Βαρβούνης, *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, 1994. Το 1950 θεωρεί μεταβατικό όριο η Σήλια Νικολαΐδου, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993. Αντιθέτως, ο Στάθης Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μετάφρ.

δεν θα μπορούσε να επεκτείνει τα χρονικά όρια της δράσης του μέχρι σήμερα, αλλά φοβούμαι πως θα εισέλθουμε αυτόκλητοι στα ενδότερα της *Medical Anthropology*, μιας επιστήμης η οποία ερευνά - συν τοις άλλοις - τη σύγχρονη ιατρική πράξη, τις προηγμένες τεχνολογίες της, την βιοηθική, την βιοϊατρική, τις νέες τεχνολογίες της αναπαραγωγής ειδικότερα, την πλήρη «ιατρικοποίηση» της ζωής⁸, κ.λπ. Αντιλαμβανόμαστε όμως ότι και πάλι (ανεξαρτήτως χρονικών ορίων δηλαδή) θα έχουμε στο μέλλον (έχουμε ήδη) λαογραφικά αντικείμενα έρευνας, όπως η λαϊκή θεραπευτική διά των αφεψημάτων, η βοτανοθεραπεία, η δημιουργία καλλυντικών βασισμένων στη λαϊκή σοφία, η διά εγκοιμίσεως θεραπεία, το ξεμάτιασμα, η ίαση ως αποτέλεσμα των ανθρωπίνων δυνάμεων που ενεργοποιούνται μέσω της πίστης και μιας σειράς λαϊκών πρακτικών⁹, η εναλλαγή θεραπειών, κ.λπ. Μιλώ, δηλαδή, για έναν πιο «αλλόκοτο» στους συμφурμούς του θεραπευτικού πλουραλισμού («παράλογων» δράσεων, *αντιδομών* κατ' ουσίαν, και σύγχρονων επιστημονικών παραλλήλως), που (θα) επαναδιατυπώνουν και (θα) αναδιαμορφώνουν διαρκώς το παλαιό, δυστικό σχήμα «λαϊκή/παραδοσιακή πρακτική» και επιστημονική αντίστοιχη.

Στα επόμενα παραθέτω έναν ενδεικτικό (τονίζω) κατάλογο θεμάτων *Πολιτισμού της Λαϊκής Υγείας* που προκύπτουν ως ερεθίσματα και από την ανάλυση των δύο πηγών της δικής μου εργασίας:

- οι συντελεστές του κοινωνικού κύρους¹⁰ του ιατρικού επαγγέλματος, τα στοιχεία εκείνα (πρακτικά και επιστημονικά εφόδια, ηθική, δεοντολογία, κ.ά.) που συνθέτουν και ενισχύουν το κοινωνικό κύρος της ιατρικής επιστήμης και του ιατρού-επαγγελματία την δεδομένη ιστορική περίοδο της πραγμάτευσης
- οι *παραστάσεις* του «επιτυχημένου» ιατρού στην τοπική κοινωνία
- οι σχέσεις ιατρού - ασθενή, η πρόσληψη ιδιαίτερα του πρώτου από τον δεύτερο¹¹
- η συνάρθρωση «παλιού» και «νέου», με δεδομένο ότι η άσκηση εμπειρικής

Αθηνά Βουγιούκα, Αθήνα: Εξάντας - ΕΚΚΕ, 2002, σ. 305, τοποθετεί χρονικά την κρίσιμη περίοδο του μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας στη δεκαετία του 1960 κ.ε. Φρονώ πως οι «τοπικές ιδιαιτερότητες» είναι εκείνες που καθορίζουν επακριβέστερα το εν λόγω μεταβατικό όριο.

8. Για τον όρο βλ. S. Nettleton, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετάφρ. Ανθή Βακάκη, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, 2002, σ. 55 κ.ε.

9. Πρβλ. Μαρία Ανδρουλάκη, «Λατρευτικές πρακτικές ίασης. Το προσκύνημα του Αγίου Μερκουρίου στο χωριό Ίστριος της Ρόδου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105 (Δεκ. 2007), σ. 34-39, Αθηνά Πεγκλίδου, «Παράδοξες στρατηγικές. Αναζητώντας τη λογική των παράλογων θεραπευτικών δρομολογίων», *ό.π.*, σ. 40-44.

10. Για τους λόγους που αυτό αυξάνεται τις τελευταίες δεκαετίες, βλ. Ph. Adam, Claudine Herzlich, *Η κοινωνιολογία της ασθένειας και της ιατρικής*, μετάφρ. Κατερίνα Βασιλικού, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 1999, σ. 32 κ.ε.

11. Προδρομικό για την εποχή του θεωρώ το μεταφρασμένο από τα γερμανικά ιατρικό φυλλάδιο με τίτλο *Ιατρός και πάσχων (υπομνήσεις προς αμφοτέρους)* που μετέφρασε στα ελληνικά ο γιατρός Ν. Ι. Διαμαντόπουλος (εν Αθήναις 1888).

- ιατρικής δεν προβλεπόταν από την ισχύουσα τον 19^ο αι. νομοθεσία¹²
- η πάλη μεταξύ των εκφραστών του «παλιού» και «νέου», ιδίως μεταξύ «πρακτικών» και ιατρών, στο μεταίχμιο της μετάβασης από το ένα «σύστημα» στο άλλο
 - πολιτική και ιατρική
 - ιατροί και «εθνική ιδέα»/εθνικοί αγώνες¹³
 - κομματισμός, πελατειακές σχέσεις και ιατρική
 - ανταγωνισμοί ιατρών (επαγγελματικοί, για οικονομικούς λόγους πρωτίστως)
 - υγεία και κοινωνική ανισότητα
 - οι αμοιβές των ιατρών
 - φύλο και υγεία
 - διασπορά νέων και γνωστών (παλαιών) ασθενειών και αντιμετώπισή τους. Συσχέτισή τους με τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα της συγκεκριμένης περιοχής. Οι πρόοδοι της ιατρικής επιστήμης την συγκεκριμένη περίοδο
 - από την κατ' οίκον θεραπεία στη νοσοκομειακή
 - ανθρώπινο σώμα, θεραπεία του και καθιερωμένη «ηθική τάξη»
 - ο ακατάληπτος ιατρικός λόγος και η πρόσληψή του από τον λαό. Γλωσσικές ευτράπελες αφηγήσεις
 - σώμα και υγεία στα κείμενα των σχολικών εγχειριδίων¹⁴
 - ιατρικές αστοχίες και η εξ αυτών δημιουργούμενη *λαϊκή* και *ενδοϊατρική* σάτιρα
 - η υγεία, ο ιατρός, το (κατασκευασμένο κοινωνικά) ανθρώπινο σώμα στα σχολικά εγχειρίδια της μελετώμενης εποχής
 - η (υποκειμενική) *αίσθηση* της ασθένειας (αλλά και η βίωσή της) από τον ασθενή και η ιατρική της διάσταση
 - η *ερμηνεία* της ασθένειας από τον κοινωνικό περίγυρο και τον ίδιο τον

12. Γεράσιμ. Πεντόγαλος, *Ιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς από τα χρόνια της Ένωσης μέχρι τον πόλεμο του 1940 (1864-1940)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2007, σ. 26.

13. Βλ. ενδεικτικά Μ. Δετοράκης, *Ιατροί αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο, 1987.

14. Βλ. ενδεικτικά, Δήμητρα Μακρυνιώτη, «Η έννοια και η προέκταση της υγείας στα αναγνωστικά βιβλία την περίοδο 1880-1919», στο Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα*, τ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης 1987, σ. 251-260.

ασθενή¹⁵, το γνωστό θέμα της ασθένειας ως μεταφοράς¹⁶, η μελέτη των τρόπων με τους οποίους εμπεδώνονται αυτές οι μεταφορές, αλλά και τα αισθήματα, τα ηθικά διλήμματα, τα νοήματα γενικά, γύρω από την κοινωνική εμπειρία της υγείας/ασθένειας

- πώς παράγεται, επιτελείται, διαφοροποιείται η κοινωνική εμπειρία του *πάσχειν*¹⁷

- οι εκάστοτε ορισμοί της ασθένειας, της υγείας, της αναπηρίας, της αρτιμέλειας κ.λπ. από το σχετικό εθνικό (και διεθνές) νομικό πλαίσιο.

Όσον αφορά στην προ του 1830 ιατρική, νομίζω ότι ο όρος *Αρχαιολογία της Ιατρικής* (το *Αρχαιολογία* με καθαρά χρονική διάσταση, αρχαιότητα) θα κάλυπτε όλη την διαδρομή της από τα αρχαία χρόνια μέχρι τότε. Δέχομαι γι' αυτήν το αυτονόητο, ότι βασίστηκε στην *εμπειρία* και την *πρακτική γνώση* του ανθρώπου. Όμως δεν έμεινε εκεί, εξελίχθηκε, ενίσχυσε το οπλοστάσιό της επιστημονικά, με τα δόγματα του Ιπποκράτη, του Γαληνού και των άλλων αρχαίων ελλήνων και «ανατολιτών» ιατρών, δέχθηκε την επίδραση της θρησκείας (η ιατρική της θεουργίας¹⁸), ενσωμάτωσε κατά την Οθωμανοκρατία επιδράσεις από την ευρωπαϊκή ιατρική του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, του Διαφωτισμού¹⁹. Στην *Αρχαιολογία της Ιατρικής* υπάγω τη *λαϊκή πρακτική* και όλον τον λαμπρό κόσμο των ιατροσοφιών, των μαγικών κωδίκων, των σολωμονικών, των γραπτών γενικώς κειμένων²⁰, ότι θα αποκαλούσαμε «Μεγάλη Παράδοση της Ιατρικής» (κατ' αντιδιαστολή προς την λαϊκή, τη «Μικρή Παράδοση»).

Με δεδομένο ότι τμήμα της εργασίας μου καλύπτει η *σάτιρα*, νομίζω πως βρίσκουν θέση εδώ μια υπενθύμιση και κάποιες βασικές θεωρητικές αρχές. Ο λαός (έν

15. Ακόμη και σήμερα η ασθένεια στο χωριό μου *μεταφέρεται* από πολλούς ως *νέμεσις*, κληροδότημα αυτού που ο August Comte ονόμασε «θεολογικό στάδιο της ανθρωπότητας». Ο άρρωστος «πληρώνει αμαρτίες» του ή άλλων. Η ασθένεια οφείλεται στην ατέλεια του ανθρώπου, αυτή παράγει τον θάνατο, και του κληροδοτήθηκε από τον γενάρχη του Αδάμ. Πρβλ. Hannah Bradby, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετάφρ. Γ. Βάγιας, Γ. Αλεξιάς, Αθήνα: Πεδίο, 2010, σ. 258 κ.ε.

16. Πρβλ. S. Sontang, *Η νόσος ως μεταφορά. Το aids και οι μεταφορές του*, Αθήνα: Ύψιλον, 1991.

17. Πρβλ. Αθηνά Αθανασίου, «Επιτελέσεις της τρωτότητας και του κοινωνικού τραύματος», στον τόμο Αθηνά Αθανασίου (επιμέλεια - εισαγωγή), *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα: νήσος, 2011, σ. 14.

18. Βλ. πρόχειρα Αναστασία Βακαλούδη, *Μυστικισμός, θαυματουργία και ιατρική της θεουργίας. Οι συνεχιστές του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα στη χριστιανική εποχή: θαυματουργοί ιερείς και μάγοι*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2000.

19. Βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο, 1745-1821*, Αθήνα: Σταμούλης 2003· Γ. Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου...*, ό.π., σ. 48.

20. Από το πλήθος τέτοιων κειμένων βλ. ενδεικτικά Μ. Παπαθωμόπουλος, Μ. Γ. Βαρβούνης, *Βερναρδάκειος μαγικός κώδικας. Εισαγωγή της μαγείας της πάλαι ποτέ, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 61, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών 2006 και Μ. Παπαθωμόπουλος, Μ. Γ. Βαρβούνης (εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια), *Εξορκισμοί του ιερομονάχου Βενεδίκτου Τζανκαρόλου (1627). Editio princeps*, Αθήνα: Αλήθεια, 2008.

εὐρεία έννοια) διατηρούσε μια *αμφίθυμη στάση* έναντι των ιατρών: θαυμασμός και κριτική, φόβος και περιφρόνηση, εκτίμηση και αποστροφή χαρακτηρίζουν γενικά τη λαϊκή στάση. Οι αφηγήσεις με «ιστορίες ιατρών» είναι πάντοτε δημοφιλείς, διότι η ιδιότητα του ιατρού, ως διαχειριστή της ύπαρξής του, αυτομάτως τον κατέτασσε σε μια ανώτερη σφαίρα θνητού όντος: διαχειριζόταν τον ανίκητο θάνατο, ήταν, εκ τούτου, στην λαϊκή συνείδηση ένα «ενδιάμεσο πρόσωπο», όπως αυτά που μετέχουν τού «εδώ» και τού «άλλου» κόσμου, άρα περιβλήθηκε με μαγικές, υπερφυσικές ίσως, ιδιότητες. Η σχεδόν μονοπωλιακή κατοχή της δραστηριότητάς του και η σταδιακή πρόοδος της ιατρικής γνώσης και της εξειδίκευσης υποστηρίζουν και νομιμοποιούν το κύρος του επαγγέλματός του. Χωρίς να θεωρώ ότι οι ιατροί δεν είχαν «ανταγωνιστές» μέχρι και τις μεταπολεμικές δεκαετίες, κατάφεραν να αξιοποιήσουν την πρόοδο των υπηρεσιών τους και να τις καταστήσουν υπέρτερες των αντιτέχνων τους. Ας προστεθεί σ' αυτά ο καθοριστικός ρόλος του Κράτους, το οποίο ενίσχυσε το ιατρικό επάγγελμα με νομικά στηρίγματα, και κατέστη τελικά, στα νεώτερα χρόνια, ευάλωτο στις διεκδικήσεις των (οργανωμένων πλέον) ιατρικών συντεχνιών και όλων εκείνων των συμπαραομαρτούντων του *ιατρικού λειτουργήματος* που δεν έχουν σχέση με τον «θεοποιημένο» (από τον ίδιο τον ιατρικό κόσμο) όρο²¹.

Από την άλλη πλευρά, ο ιατρός έγινε αφορμή για ποικίλους *σατιρισμούς*, κυρίως όταν τα όρια ανάμεσα στους *κομπογιαννίτες*²² και τους επιστήμονες ήταν ακόμη ρευστά και δυσδιάκριτα. Ήταν μια δικαιολογημένη, από κάθε άποψη στάση, αφού απέρρεε και από την έμφυτη διάθεση του ανθρώπου να σατιρίζει ό,τι δεν συμφωνεί με τις *κοινωνικά προδιαγεγραμμένες* υποσχέσεις ενός ρόλου. Θεωρώ όμως εξ ίσου σημαντικό αίτιο της αρνητικής στάσης του λαϊκού ανθρώπου έναντι των ιατρών την απόκτηση του αυθαίρετου νομιμοποιητικού δικαιώματός τους να προσδιορίζουν *τι συνιστά υγιές και τι παθολογία*²³, και κυρίως, να αποκτούν ηγεμονικό ρόλο στη διαχείριση των παραπάνω. Η *ασθένεια* συνιστά μια κοινωνική κατάσταση που κατασκευάζεται διά του εξουσιαστικού δικαιώματος των ιατρών να αποδίδουν νόημα στις εμπειρίες του κοινού· γίνεται αντιληπτή ως συνέπεια του *κλινικού βλέμματος* που έχουν υιοθετήσει οι γιατροί²⁴, αφού επιδεικνύουν τη γνώση τους και

21. Ph. Adam, Claudine Herzlich, *Η κοινωνιολογία της ασθένειας και της ιατρικής*, μετάφρ. Κατερίνα Βασιλικού, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 1999, σ. 34.

22. Γι' αυτούς ενδεικτικά βλ. Β. Πούχνερ, *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2004, σ. 53, Ν. Πατσέλης, *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα, 1952.

23. Βλ. Ζορζ Κανγκιλέμ, *Το κανονικό και το παθολογικό*, μετάφρ., επιμέλεια, επίμετρο Γ. Φορτούνης, Αθήνα: νήσος, 2007, Ε. Freidson, *Profession of medicine. A study of sociology of applied knowledge*, Chicago: University of Chicago Press, 1988, σ. 209.

24. Χ. Οικονόμου, *Κοινωνιολογία της υγείας, Α' Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Διόνικος, 2005, σ. 50. Για τον ορισμό των εννοιών νόσος, ασθένεια, αρρώστια βλ. στο ίδιο, 52-53· S. Nettleton, *ό.π.*, 120 κ.ε.· Hannah Bradby, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, *ό.π.*, σ. 129 κ.ε.

εξωτερικεύουν την εξουσία τους *διά του ιατρικού βλέμματος*²⁵. Βεβαίως, ασθένεια και υγεία κατέχουν μεν τις άκρες του αντιθετικού διπόλου, αλλά στην πραγματικότητα αποτελούν ένα *συνεχές*, εναλλάσσονται διαρκώς, δημιουργούν μεταξύ τους μια συμπληρωματική σχέση: πιο απλά, η ασθένεια δίνει νόημα στην ζωή και στην υγεία, όπως ο θάνατος τελικά ορίζει τους όρους για μια ομορφότερη ζωή...

Προσθέτω εδώ την γενικότερη, σύγχρονη θεωρητική παρατήρηση ότι η *έννοια της υγείας*, η ιατρική γνώση για το σώμα και την παθολογία του, ο τρόπος που οργανώνεται και παρέχεται η ιατρική φροντίδα είναι *κοινωνικά κατασκευασμένα*²⁶. Η ιατρική *εξουσία*, ασχέτως αν ήταν ευεργετική, ήταν ταυτόχρονα επίζηλη, οπότε η λαϊκή σάτιρα μπορεί να εκληφθεί και ως *αντιδομή* του Turner²⁷: σκώπτουμε συχνά αυτούς που φοβόμαστε ή σεβόμαστε περισσότερο. Ο Μπερκσόν θεωρεί ότι και ο αγαθότερος άνθρωπος έχει μέσα του μια σπίθα κακεντρέχειας, που τον ωθεί στην ανομολόγητη τάση να ταπεινώσει τον άλλο²⁸. Σήμερα, όλο και περισσότερο, γίνεται λόγος για την *αυτονομία του ασθενούς*²⁹, ενάντια στην αλαζονεία του ιατρικού πατερναλισμού.

Δεύτερη υπενθύμιση: στην παρούσα εργασία η *σάτιρα* είναι πρωτίστως *ενδοιατρική*, δεν είναι *ακραιφνώς* λαϊκή, όπως αυτή δηλαδή που έχει δημιουργήσει διαχρονικά ο «παραδοσιακός» λαός (αρχαιόθεν³⁰ μέχρι σήμερα) μέσα από το θέατρο, τις ευτράπελες διηγήσεις, τα στιχουργήματα, τις παροιμίες του. Όμως, είναι και *λαϊκή* εμμέσως, διότι οι πράξεις του ελεγχόμενου ιατρού υπόκεινται σε δημόσιο έλεγχο: οι ασθενείς του και η υπόλοιπη κοινότητα τον διακωμωδούν, επειδή τον καθιστούν αντικείμενο διακωμώδησης οι πράξεις του, οι γελοίες διαγνώσεις του, η όλη του συμπεριφορά. Διακωμωδείται, τελικά, το κύρος του ιατρικού επαγγέλματος και χρεώνεται, διαχρονικά, εξ αιτίας ολίγων φορέων του, τα αμαρτήματα της (κομπογιαννιτικής) αγυρτείας.

Ο *κατάλογος των πηγών* που αφορούν στη μελέτη του *Πολιτισμού της Λαϊκής Υγείας* αποκλειστικά κατά τον 19^ο αι. (και τις οποίες μπορεί να εκμεταλλευθεί ο λαογράφος) είναι ευρύς. Προτείνω, ενδεικτικά, τις παρακάτω:

25. Ο ασθενής, ενισχύει ο Φουκώ, κατασκευάζεται (ως πραγματικότητα, ως αντικείμενο) από τον λόγο του ιατρού, και διαμορφώνεται η μεταξύ τους εξουσιαστική σχέση. Κατά τον ίδιο διανοητή όμως, ο γιατρός δεν ασκεί εξουσία στην κοινωνία / στον ασθενή, οι δύο πόλοι βρίσκονται σε μια ιδιόμορφη εξουσιαστική σχέση, και εκφράζονται ή κατασκευάζονται μέσω αυτής της σχέσης. Πρβλ. Γ. Αλεξιάς, *Λόγος περί ζωής και θανάτου...*, ό.π., σ. 141.

26. Χ. Οικονόμου, *Κοινωνιολογία της υγείας...*, ό.π., σ. 51.

27. V. Turner, *The ritual process: Structure and anti-structure*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977.

28. Στο Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Αντώνης Αναγνώστου, 2005, σ. 42.

29. Michael Fitzpatrick, *Η τυραννία της υγείας. Οι γιατροί και οι κανόνες για το σύγχρονο τρόπο ζωής*, μετάφρ. Άσπα Γκολέμη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2004, σ. 348 κ.ε.

30. Πρβλ., π.χ., Α. Αραβαντινός, *Ο γιατρός των αρχαίων κωμικών και του Αριστοφάνους*, Εν Αθήναις 1906, σ. 8, 9. Κυρίως την «μεγάλη ιδέα» που είχαν για τους εαυτούς τους και την επιστήμη τους οι αρχαίοι έλληνες ιατροί.

1. ο πολιτικός και ιατρικός Τύπος τής υπό μελέτην ορισμένης περιόδου (π.χ., του τελευταίου τετάρτου του 19^{ου} αιώνα)
2. οι διαφημίσεις του Τύπου, ειδικότερα
3. οι «αναμνήσεις» των ιατρών και οι σχετικές αυτοβιογραφίες
4. βίοι ιατρών³¹
5. η κάθε είδους αλληλογραφία τους
6. τα «αλληλοελεγκτικά» ιατρικά κείμενα (όπως τα της παρούσας εργασίας)
7. τα έγγραφα και τα πρακτικά ιατρικών συμβουλίων
8. τα έγγραφα από αρχεία των τοπικών ιατρικών ενώσεων
9. τα ιατρικά ιστορικά των πρώτων νοσοκομείων
10. οι επικήδαιοι/επιμνημόσυνοι λόγοι προς τιμήν των ιατρών³²
11. τα λογοτεχνικά κείμενα (πολύτιμη η συμβολή τους)
12. η κρατική νομοθεσία
13. οι ιατρικές εκδόσεις με τα επιτεύγματα της ιατρικής επιστήμης
14. τα διασωθέντα τυχόν συνταγολόγια
15. ό,τι γνωρίζουμε ως *λαϊκή ιατρική*
16. το φωτογραφικό υλικό.

Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε δύο (πηγές)-κείμενα υπογεγραμμένα από τον Π. Ι. Πανάκο, ιατρό στη Σπάρτη, στις αρχές της δεκαετίας του 1870. Είναι δύο «ελεγκτικά» κείμενα-απαντήσεις σε κατηγορίες του ομοτέχνου του Γ. Λούλου³³, οι οποίες συνοδεύονταν με κακολογίες, αποδοκιμαστικούς όρους και πλήθος κοσμητικών επιθέτων: ο Λούλος χαρακτηρίζει τον Πανάκο και δύο φίλους του ιατρούς «... υπούλους, ψευδείς, υποκριτάς, ραδιούργους, ποταπά, μυσαρά και άγρια της καρδιάς πάθη εις φως προάγοντας, αισχρούς συκοφάντας, διαβολείς, κακοήθεις, ατόλμους, δειλούς, χαιρεκάκους, φθονερούς, αναιδείς, χρεωκοπήσαντας ηθικώς και επιστημονικώς, αναισχύντους, παράφρονες, και όσα ημιμαθών πάσχουσα διάνοια, κενοδόξω τύφω μιγείσα, δύναται να εξαμβλώση», ο Πανάκος ειδικότερα είναι «επιπόλαιος», «άκριτος, αγενής, μυσαρός, ασεβής και ελλεβόρου»³⁴ δέόμενος» (1873: 3 και 4)³⁵.

31. Π.χ., Ηλ. Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή, ιατρού*, Κωνσταντινούπολις: Τυπογραφείον Κορομηλά, 1868.

32. Βλ., ενδεικτικά, πόσα ενδιαφέροντα στοιχεία μπορεί να αποκομίσει ο ερευνητής από αυτήν την κατηγορία πηγών στο Υπάτιος Αυγερινός, *Λόγος επικήδειος εις τον ενάρετο άνδρα και έξοχον ιατρόν Μιχαήλ Κέπεσην*, Τεργέστη: Βάις, 1965.

33. Δημοσιεύτηκαν στο υπ' αριθμ. 88 φύλλο της σπαρτιατικής εφημερίδας «Πελοποννησιακός Αστήρ». Αν και ο «στιγματιζόμενος» ιατρός παρεκάλεσε, όπως ισχυρίζεται, τον κατήγορό του να συντετισθεί, εκείνος επανήλθε με νέο λίβελλο στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας. Δυστυχώς, τα φύλλα 88 και 89 δεν υπάρχουν ούτε στην Δημοτική Βιβλιοθήκη της Σπάρτης, ούτε στις αθηναϊκές Εθνική και Μπενάκειο.

34. Για την μανία και την θεραπεία της με ελλέβορο, βλ. ενδεικτικά Αγλαΐα Μπίμπη-Παπασπυροπούλου, *Ελληνική ιατρική παράδοση*, τ. Α', *Αρχαιότητα*, Αθήνα 1989, σ. 60 κ.ε.

35. Ύψος Λυσίου μετερχόμενος δηλώνει ότι δεν ήθελε ποτέ κατέλθει στην επιστημονική παλαιόστρα

Τον ορυμαγδό των πιο πάνω κατηγοριών αναιρεί εν πρώτοις ο Πανάκος με την έκδοση ενός φυλλαδίου 34 σελίδων που επιγράφεται ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΑΓΥΡΤΕΙΑΣ ΕΛΕΓΧΟΣ, ΗΤΟΙ Ο ΙΑΤΡΟΣ Γ. ΛΟΥΛΟΣ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ Π. Ι. ΠΑΝΑΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ ΕΝ ΣΠΑΡΤΗ: ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΠΑΠΠΑΓΙΑΝΟΠΟΥΛΑΙΩΝ, 1873. Στο φυλλάδιο αυτό, αντεπιτιθέμενος, εξαπολύει δριμείες επιθέσεις κατά του συναδέλφου του, με την παράθεση αντεπιχειρημάτων *ιατρικού και λογικού* περιεχομένου και κυρίως με *πάμπολλα παραδείγματα ιατρικών λαθών και αστοχιών* που σημείωσε περί την εξάσκηση του επαγγέλματός του ο κατηγορούμενος πλέον αντίδικος ιατρός. Ο τελευταίος, αμυνόμενος, εξαπέλυσε νέα επίθεση κατά του Πανάκου, με έκδοση - απαντητικού χαρακτήρα - φυλλαδίου και αυτός, το οποίο όμως δεν έγινε κατορθωτό να ανακαλύψω.

Πληροφορούμεθα όμως εμμέσως το περιεχόμενό του από κάποια σημεία του που αναιρεί ο Πανάκος με την νέα του εκδοτική αντεπίθεση, σε ένα πολυσέλιδο, 74 σελίδων, φυλλάδιο, με νέα επιχειρήματα και διασαφηνίσεις των προηγουμένων. Φέρει τον τίτλο ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΑΓΥΡΤΕΙΑΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΗΤΟΙ Ο ΘΑΥΜΑΤΟΠΟΙΟΣ Γ. ΛΟΥΛΟΣ Ο ΙΑΤΡΟΣ ΔΙΣ ΕΛΕΓΧΟΜΕΝΟΣ ΥΠΟ Π. Ι. ΠΑΝΑΚΟΥ ΙΑΤΡΟΥ ΕΝ ΣΠΑΡΤΗ ΕΚ ΤΗΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΟΥ «ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΥ ΑΣΤΕΡΟΣ» ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ, 1874.

Οίκοθεν - νομίζω - εννοείται ότι στόχος της εργασίας μου δεν είναι να παρέμβω στις ενδοιατρικές διαμάχες για να επισημάνω το δίκαιο ή το άδικο των καταγγελιών ή να ταχθώ με την μία ή την αντίπαλη πλευρά. Με ενδιαφέρει το *περιεχόμενο* των κειμένων. Εννοείται, επίσης, ότι η «περιπτωσιολογία» του αναλυόμενου παραδείγματος, της παρούσας case study, αντιπροσωπεύει ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, ίσως πανελλήνιο, με μικρές μάλλον αποκλίσεις από περιοχή σε περιοχή.

Τα αναλυόμενα εδώ δύο κείμενα μού δίνουν αφορμή για σκέψεις, απαντήσεις και σχολιασμούς στα παρακάτω θέματα:

1. Οι συντελεστές του κοινωνικού κύρους του ιατρικού επαγγέλματος τη δεκαετία του 1870

α. τα επαγγελματικά εφόδια

Ο ελεγχόμενος ιατρός Λούλος είναι το «προς αποφυγήν» παράδειγμα όσον αφορά στα απαραίτητα εκείνα εφόδια που ενισχύουν την προσωπικότητα ενός ιατρού και το κύρος του λειτουργημάτων του: εν πρώτοις (πάντοτε κατά τον κατήγορό του) δεν έχει την απαραίτητη πείρα. Επιπλέον, διήνυσε τα εγκύκλια μαθήματα με καταφανή χωλότητα, «...*επιεικώς προυβιάζετο από τάξεως εις τάξιν*», με «*σχεδόν καλώς*» και «*μετρίως*», προορισμένους να γίνει *ζωγράφος ή μπουζουξής* (1874: 5). Δεν γνωρίζω όντως αν το επάγγελμα του ζωγράφου φέρεται εδώ ως παράδειγμα ενός

με τον γιατρό Λούλο, εάν δεν προκαλείτο από την τριάδα των αδελφών, του γιατρού και των δύο νομικών το επάγγελμα αδελφών του Σπυρίδωνος και Ηλία. Τον είχε μάλιστα συμβουλευσει να συμμορφωθεί, αλλά εκείνος επανήλθε δριμύτερος στο επόμενο φύλλο της ίδιας εφημερίδας.

υποδεεστέρου κοινωνικά και μη προσάπτοντος στον φέροντα αυτό κοινωνικό κύρος, είμαι όμως βέβαιος ότι το δεύτερο, ως κριτήριο, είναι φορτισμένο με αρνητικά συμφραζόμενα και δηλώνει υποδεέστερη κοινωνική κατηγοριοποίηση. Ο ιατρός (αντιθέτως) οφείλει να είναι «...φιλόλογος άριστος, δυνάμενος εις τα αθάνατα του Ιπποκράτους και του Γαληνού συγγράμματα ακωλύτως εντρυφών να ευρίσκη ψυχγωγίαν και τέρψιν, κάτοχος της φυσικής και της φυσικής ιστορίας, ιστορικός, φυσιοδίφης, μαθηματικός, ει δυνατόν, και αστρονόμος, θεολόγος, επιχειρηματίας και εν ενί λόγω φιλόσοφος» (1873: 6). Ο Λούλος είναι «αστοιχείωτος εν τη μητρική του γλώσση», το εκδοθέν φυλλάδιό του βρίθει λαθών (1874: 70 κ.ε.³⁶), ο κατήγορός του αντιθέτως ενέκυψε «...εις την σπουδήν της Ελληνικής, Λατινικής και Γαλλικής φιλολογίας» (1874: 46). Το αποδεικνύει επανειλημμένως παραθέτοντας αρχαία, λατινικά, ιστορικά και θεολογικά κείμενα με τα οποία ενισχύει τα επιχειρήματά του ή νουθετεί τον αντίδικο με τις πανανθρώπινες αξίες που εμπεριέχουν³⁷. (Θαυμάζω σήμερα την ευγλωττία ορισμένων ιατρών, την άριστη χρήση της γλώσσας, την ουσιαστική και επωφελή ευρυμάθειά τους). Αλλά και την απαραίτητη για τις σπουδές του γαλλική γλώσσα ο Λούλος δεν την γνωρίζει καλώς, αν και εσπούδασε στο Παρίσι (βλ. εκτενώς παρακάτω), προς επιβεβαίωση δε της σοβαρής αυτής καταγγελίας ο «ενάγων» καταθέτει μαρτυρία ενός εκ των συνηγόρων του κατηγορουμένου, ο οποίος διόρθωνε τας «μυριάδας των σφαλμάτων» του (1873: 7). Ένας φίλος του Πανάκου ιατρός, αντιθέτως, τον οποίο επίσης κατηγορεί ο Λούλος, είναι «εντριβέστατος της γλώσσης ημών», της υβριδικής καθαρεύουσας φυσικά, κάτοχος της ιταλικής και της γαλλικής, συνδρομητής των σπουδαιοτέρων ιατρικών εφημερίδων των Παρισίων· ουδέποτε, επί 25ετία στο επάγγελμα, έπαυσε να μορφώνεται ενημερωνόμενος διαρκώς στα νέα ιατρικά επιτεύγματα, μετεκπαιδευόμενος διά βίου, όπως θα λέγαμε σήμερα (1874: 67). Ο Πανάκος ενεργεί παρομοίως, μη φειδόμενος των υπερβολικών εξόδων. Μόνον το νέο *ιατρικό λεξικό* που αγοράζει σε τεύχη θα φθάσει (ολοκληρωμένο) την τιμή των 700 δραχμών (1874: 56). Η σημειολογία του είναι ολοφάνερη. Απαραίτητα εφόδια του ιατρού θεωρεί επιπλέον την *ιστορική γνώση*, καυχάται δε ότι έχει στη βιβλιοθήκη του (σε γαλλική μετάφραση) την 19τομη ιστορία του Γρότε και άλλα ιστορικά συγγράμματα που ισοφαρίζουν ολόκληρη την ιατρική βιβλιοθήκη του ελεγχόμενου ιατρού (1874: 47). Θαυμάζω και σήμερα την βαθιά ιστορική γνώση κάποιων ιατρών συνομιλητών μου... Συνοψίζω: αρχαιοελληνική και λατινική παιδεία, άριστη χρήση της καθαρεύουσας, γνώση της «παγκόσμιας» γαλλικής γλώσσας του 19^{ου} αι., ιστορική γνώση αποτελούν ουσιαστικά, πραγματικά «αγαθά κύρους» για τον ιατρό, *κοινωνικής ιεράρχησης* όπως τα χαρακτήρισε ο Μπουρντιέ³⁸.

β. η ηθική, η τήρηση της ιατρικής δεοντολογίας (ή: προς μια χαρτογράφηση των ιατρικών ηθών της εποχής).

36. Το αποκαλεί «αγγραμμάτιας ανάγνωσμα».

37. Δεν υπάρχει σελίδα κειμένου του που να μην εμπεριέχει αρχαιοελληνική πηγή.

38. P. Bourdieu, *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μετάφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης, στο λήμμα «αγαθά».

Ο τρόπος ζωής και συμπεριφοράς ενός ατόμου συνδέεται και με την κοινωνική θέση που κατέχει στην κοινωνική διαστρωμάτωση, με την εκτίμηση και το γόητρο που απολαμβάνει. Ο «κατηγορούμενος» ιατρός φέρεται στα κείμενά μου ως εκπρόσωπος ήδη μιας τάξης ή ενός επαγγελματικού συστήματος που είναι αδιάφορο προς την ανθρώπινη διάσταση του πόνου³⁹ και άσχετο με την υπέρτατη έννοια της φιλανθρωπίας. Σήμερα κάνουμε λόγο για «ιατροβιομηχανικό σύμπλεγμα» (όρος του Relman, από το 1980), για την εμπορευματοποίηση της ιατρικής φροντίδας, για τη γνωστή ανάπτυξη ολόκληρης βιομηχανίας παροχής υπηρεσιών υγείας με βάση την επιδίωξη του κέρδους⁴⁰. Ο Λούλος ζήτησε από ασθενή του που ζούσε «...εν καθύγρω ισογείω εν ώρα χειμῶνος άνευ στρωμνής και σχεδόν άνευ τροφής», για μια εγχείρηση όρχεως, 50 δραχμές. Επειδή οι οικείοι του ήταν αδύνατον να καταβάλουν το βαρύ γι' αυτούς τίμημα, κατέφυγαν στην ελεημοσύνη των συγχωριανών τους, συγκέντρωσαν τελικά 30, με τις οποίες συμβιβάστηκε τελικά ο ιατρός (1874: 63). Σε μια άλλη, αλλά παρόμοια περίπτωση, ζήτησε από την μητέρα του ασθενούς εκατόν δραχμές, επείσθη τελικά να πάρει τριάντα, «...ας δι'εράνου η πενεστάτη [μήτηρ του] συνείλεξε» και περιήρχετο το χωριό «...καταρωμένη τον εγχειρίσαντα ιατρόν» (1873: 23), αφού τελικά η εσφαλμένη του διάγνωση οδήγησε τον ασθενή στο θάνατο. Η συμπεριφορά αυτή με οδηγεί σε δύο σκέψεις για την (χρηματική) αμοιβή του ιατρού: (α) είναι πάντοτε συνυφασμένη με τη στάθμη των παρεχόμενων ιατρικών υπηρεσιών, αλλά και το «ιατρικό προσωπείο» που επιδεικνύει ο ιατρός. Πώς εκμεταλλεύεται - εν προκειμένω - το ευρωπαϊκό του πτυχίο, την φήμη του, ή ακόμη, σήμερα πλέον, την θέση του ιατρού του στην πόλη, εάν βρίσκεται δηλαδή στο Κολωνάκι ή στον Κολωνό, και (β) υπεράνω όλων αυτών ίσταται η προσωπικότητα του ιατρού, το ήθος του, η αγωνία του για τον πενόμενον συνάνθρωπο.

Η *υπηρεσία του ασθενούς* προέχει κάθε προσωπικού θέματος του ιατρού, και δη όταν αυτό αξιολογείται (από έναν λογικό άνθρωπο) ως κατώτερης σημασίας. Ο Λούλος κατηγορείται ότι δεν προσέφερε τις υπηρεσίες του σε γυναίκα κύουσα που τον εκάλεσε σε βοήθεια, διότι πανηγύριζε (το νικηφόρο για τον ίδιο και την κομματική ομάδα του) «της δημοτικής μας εκλογής ... αποτέλεσμα» στο Σκλαβοχώρι (1874: 26-27)⁴¹. Η σκανδαλώδης συμπεριφορά του, δείγμα επαγγελματικής ανευθυνότητας, είναι ταυτόχρονα μια μαρτυρία για τις *σχέσεις ιατρικής και πολιτικής* την συγκεκριμένη περίοδο, θέμα που επαναφέρω προς συζήτηση στα επόμενα.

Η *κόσμια συμπεριφορά* του ιατρού είναι όρος για την υπόληψή του ως ανθρώπου και επαγγελματία. Ο Λούλος καθυβρίζει διά του Τύπου, αλλά και εν «μέση

39. Πρβλ. την πιο σύγχρονη διάσταση του ζητήματος στο Susan Sontag, *Παρατηρώντας τον πόνο των άλλων*, μετάφρ. Σερ. Βελέντζας, Αθήνα: Scripta, 2003.

40. Στο Χ. Οικονόμου, *Κοινωνιολογία της υγείας*, ό.π., σ. 110-111. «Η δουλειά τα κάνει τ' άσπρα κι ο γιατρός τα κάνει πάστρα», λέει ο λαός. Βλ. Γεράς. Ρηγάτος, *Ιατρική παροιμιολογία*, Αθήνα: Βήτα, 1997, σ. 29.

41. Βλ. μια ακόμη ανοίκεια, αντιδεοντολογική συμπεριφορά του στο 1874, σ. 27-28.

οδώ», ενώπιον πλήθους λαού, τον συνάδελφό του. Ο κατηγορούμενος επέδειξε επίσης *αντισυναδελφική, αήθη συμπεριφορά*: όταν χρειάστηκε να «κουράρει» επειγόντως κάποιον ασθενή του Πανάκου, τον κατηγορούσε σε κείνον για λάθος διάγνωση και φυσικά για την ενδεικνυόμενη θεραπευτική αγωγή (1874: 42). Ακόμη και η *δικαιολογημένη* κριτική κατά συναδέλφου του (που εκκινεί όμως από ποταπά κίνητρα φθόνου ή συμφέροντος) κλονίζει την εκτίμηση και την εμπιστοσύνη που (πρέπει να) έχουν οι ασθενείς στους ιατρούς τους.

Το ιατρικό λειτούργημα δεν συνάδει με τη *διαφθορά συνειδήσεων*, όπως στην περίπτωση μιας δίκης, όπου κατηγορούμενος ήταν ο Λούλος, για εξ αμελείας φόνο διδύμων εμβρύων. Ο εν λόγω ιατρός φέρεται να έχει εκφασίσει τη συνείδηση των μαρτύρων, εξαναγκάζοντάς τους να μαρτυρήσουν υπέρ αυτού. Μια μαία *«κατηχηθείσα, ως ημίν επί παρουσία και άλλων ωμολόγησεν, ανακριθείσα κατ' αρχάς απέκρυσεν την αλήθειαν, καθόσον τη είπον, ότι αν ομολογήση την αλήθειαν θα πάθη ο Λούλος...»* (1873: 31). Η παθούσα γυναίκα και ο σύζυγός της στην προανάκριση *«επροφύλαξαν τον ιατρόν ως προς την διάγνωσιν, επιλαθόμενοι ότι προς πολλούς πριν διετράνωσαν το ιατρικόν αυτό του Λούλου λάθος»*. Επιπλέον, η πεθερά *«προσποιηθείσα άγνοιαν, είπεν, ότι δεν γνωρίζει τις ιατρός επεσκέπτετο την νύμφην της»* (ό.π.), ιδέα που θεωρεί πιθανόν ότι της πρότεινε ο αδελφός (δικηγόρος) του κατηγορουμένου γιατρού, *«...ίνα το δικαστήριον εκλάβη την γραίαν ταύτην ως παράφρονα!!»* (1873: 31· 1874: 39). Όλα αυτά προδίδουν άνδρα *«...μακράν των λειμώνων της καλής ανατροφής και ιατρικής συμπεριφοράς βίωσαντα»* (1874: 62) συμπεραίνει ο κρίνων ιατρός.

Η παραπάνω παρατήρηση με εισάγει σ' ένα άλλο ζήτημα: *αυτό των οργανωμένων ήδη σχέσεων μεταξύ ασθενούς και ιατρού*, ή αλλιώς, την διείσδυση του δεύτερου στην προσωπική και οικογενειακή ζωή του πρώτου. Ο Πανάκος είναι φίλος των οικογενειών που συναναστρέφεται, έμπιστος συνεργάτης, εχέμυθος, σύμβουλος, μια σχέση που απαιτεί πραότητα, μελιχιότητα και προπάντων εμπιστοσύνη. «Σε 'βαλα ντετόρο στα πράγματα μου», «στο γιατρό και στον πνευματικό τα λέμε όλα», λέει ακόμη μέχρι σήμερα ο λαός⁴². Όπως φαίνεται στα αναλυόμενα εδώ κείμενα, ασθενείς αποστέλλουν *επιστολές* σε ιατρούς, όπου διεκτραγωδούν τα παθήματά τους από την δράση κάποιων ομοτέχνων τους, αλλά παρακαλούν τους παραλήπτες τους αν προτίθενται να δημοσιοποιήσουν το περιεχόμενό τους, να το πράξουν ανωνύμως. Ένας, π.χ., παρακαλεί τον Πανάκο να μην τον *«διακηρύξει εις τον κόσμον»*, γιατί, αν παραβεί την υπόσχεσή του, δεν επιθυμεί πλέον τη φιλία του (1873: 26). Κωλύεται επίσης ο παραλήπτης των παραπάνω επιστολών (από το ιατρικό απόρρητο) να αναφέρει το όνομα του δημάρχου εκείνου *«...επί των οδόντων του οποίου εθριάμβευσε το γλύφανον της πολυμαθείας»* του Λούλου. Τον επιχειρηματικό λόγο του Πανάκου ενισχύουν επίσης *ευχαριστήριες επιστολές* ασθενών προς τον κατήγορο ιατρό για τη σωτήρια επέμβασή του σε υποθέσεις τους (1874: 51-52), ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θέμα στη σύγχρονη Λαογραφία,

42. Γεράς. Ρηγάτος, *Ιατρική παροιμιολογία*, ό.π., σ. 26.

ειδικά οι έμμετρες ευχές προς ιατρούς-σωτήρες⁴³, ή, επιστολές των παθόντων (και συγγενών τους) από την «εφαρμοσμένη ιατρική» του Λούλου. Παραθέτω μία: «*Ενθυμούμαι κάλλιστα ότι ο ειρηνοδίκης Ιω. Μαρούδης εν τω ξενοδοχείω του Βαρελοπούλου, όπου συνεγευματίζομεν, είπε μεταξύ άλλων εις υμάς και τα ακόλουθα: 'τι γίνεται ο μεγάλος εκείνος αγύρτης ο Λούλος, όστις με είπεν ότι ο πατήρ μου μετ' ολίγας ημέρας αποθνήσκει, διότι έχει καρκίνον εις τα έντερα;'*» (1874: 58).

Βεβαίως, όπως προειπώθηκε, ο χαρακτήρας της μελετώμενης σχέσης είναι εκ φύσεως συγκρουσιακός, ειδικά σήμερα, βασίζεται σε διαπραγματεύσεις, προσλαμβάνει διάσταση καταναλωτική⁴⁴.

γ. ο εξ Εσπερίας ορμώμενος ιατρός

Ισχυρίζομαι ότι και εδώ επανέρχεται το ζήτημα των σχέσεων της Ελλάδας με την Ευρώπη, η πρόσληψη της δεύτερης από την πρώτη, στο πλαίσιο τής τότε γνωστής αμφιθυμικής στάσης προς κάθε τι εξ Εσπερίας εισαγόμενο ή με εκείνην σχετιζόμενο. Ο κατηγορούμενος είχε σπουδάσει επί τριετία στο Παρίσι, στο κέντρο της ιατρικής επιστήμης⁴⁵, «... *κομίζων τα φώτα εκ της εσπερίας Ευρώπης*» (1873: 6). Ο Πανάκος θεωρεί θετικότερη την παραπάνω επιλογή του Λούλου, αλλά όμως δεν πληροί όλους τους όρους για να χαρακτηριστεί τελικά ως τέτοια. Στην ευρώπη «*διδάσκεται ο νουν και γνώσεις της τε γλώσσης και των άλλων γενικών μαθημάτων έχων, ο δ' εστερημένος τοιούτων, ελαφρότερος επανέρχεται, συγγέων τας ιδέας του και μεγαλύνων τα ελάχιστα...*» (1874: 6), η Ευρώπη και τα βιβλία της εις ουδέν ωφελούν τον σπουδάζοντα την ιατρική «*αν μη νους και κρίσις τω ιατρώ παρή*» (1874: 18). Ο Λούλος «*ψιττακίσας εύαριθμά τινα επιστημονικά φρασίδια και λέξεις, επανέκαμψε πλήρης μεγαλαυχίας και φρυάγματος, βρενθυόμενος και αλαζονευόμενος*» και επαγγέλλεται θεραπείες για όλα τα νοσήματα (1874: 5). Αυτό είναι το ζήτημα που επισημαίνει ο ελέγχων ιατρός, διαχρονικής εμβέλειας, αφού σχετίζεται, π.χ., με τους σύγχρονους έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι παρακολουθούν κάποιους (τονίζω) ευρωσπουδαγμένους συναδέλφους τους, πανομοιότυπα Λούλου, κύμβαλα αλαλάζοντα, να υιοθετούν και να επιδεικνύουν παρόμοιες με τις εκείνου (εδώ αναπαριστώμενες) αλαζονικές συμπεριφορές...

43. Πρβλ. ενδεικτικά Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Η έντυπη λαϊκή ποίηση της Κάσου (1962-1994)», *Παρνασσός* 38 (1996), σ. 161-179. Ο ίδιος έχει δώσει μετά από την προαναφερθείσα αρκετές σχετικές εργασίες, τις οποίες, λόγω οικονομίας χώρου, παρασιωπώ.

44. Hannah Bradby, *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, ό.π., σ. 321 κ.ε. Πρβλ. M. Bury, *Health and illness in a changing society*, London: Routledge, 1997.

45. Στην *Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου* ο γιατρός υπερηφανεύεται για την παραμονή του στην Φραγκιά. Πρβλ. Ν. Παναγιωτάκης, Β. Πούχνερ, *Τραγέδια του Αγίου Δημητρίου. Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ιντερμέδια άγνωστου ποιητή που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία*. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο, Ηράκλειο 1998. Άλλα γνωστά κέντρα, εκτός των Παρισίων, ήταν Πίζα, η Βιέννη, η Ζυρίχη, η Μονπελλιέ, κ.ά. Πρβλ. Κ. Τρομπούκης, *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856-1923*, Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχολιτών, 2000, σ. 75.

2. Ο «επιτυχημένος» ιατρός ως παράσταση

Ο Πανάκος αναφέρει παραδείγματα φίλων του Λούλου οι οποίοι αγοράζουν στα καφενεία εκθειάζοντας τα εργαλεία και τα βιβλία του (τα *συμβολικά κεφάλαια* του επαγγέλματός του), εγκωμιάζουν τις γνώσεις του, αλλά και συμβουλεύουν τους χωρικούς να επισκέπτονται μόνον τον φίλο τους ιατρό, γιατί τάχα οι ομότεχνοί του της περιοχής είναι *αγράμματοι και αμαθείς* (1873: 13). Ο ίδιος ο Πανάκος διατείνεται ότι ουδέποτε εδημοκόπησε *«εκθέτων εις κοινήν θέα»* (που επιβάλλει ισχύ, νομιμοποίηση, αναγνώριση) τα βιβλία του και τα εργαλεία του, καθιστών τον εαυτόν του *«γελοίον»*, *«διά τοιούτων αγυρτικών μέσων»* (1873: 15). Ο Λούλος, την συλλογή των εργαλείων του και των βιβλίων *«...υπό τας όψεις του επισκεπτομένου τούτον πλήθους εκτεθειμένην είασεν, πτοήσαι και εκπλήξαι τους πάντας (...)* *πειρώμενος»* (1873: 12). (Ας διαλογισθούμε τον ρόλο που παίζουν τα αναρτημένα στους τοίχους των γραφείων των ιατρών διπλώματα ή τα μετάλλια και οι τιμητικές διακρίσεις τους): άλλοτε πάλι τρέχει στους δρόμους της πόλης ασκόπως, με την τσάντα στο χέρι, προς επίδειξη δήθεν πληθώρας πελατών-ασθενών (1874: 14). Ο Goffman θα έβρισκε λοιπόν πολλές αφορμές – πολύ πριν διατυπώσει τη θεωρία του – να διεισδύσει στην καθημερινή συναναστροφή, στις κοινωνικές «συναντήσεις» με όρους θεατρικούς (παράσταση, performers, κοινό, παρασκήνιο και προσκήνιο, ρόλοι, αποκλίνοντες ρόλοι, κ.ά.), στο θεατρικό παιχνίδι της ανθρώπινης καθημερινότητας, της καθημερινής αλληλεπίδρασης. Θυμίζω σύντομα ότι το θεωρητικό εγχείρημά του ξεκινά από την ιδέα ότι ο άνθρωπος στις καθημερινές του συναναστροφές παρουσιάζει τον εαυτό του στους άλλους επιλεκτικά, αναλόγως των πλαισίων που κινείται, εκτελώντας ρόλους, φροντίζει να διατηρήσει την εντύπωση ότι ανταποκρίνεται στα πολλαπλά πρότυπα σύμφωνα με τα οποία κρίνεται, προσπαθεί να ελέγξει την εντύπωση που σχηματίζουν οι άλλοι γι' αυτόν, όπως ένας ηθοποιός επί σκηνής υποδύεται έναν ανθρώπινο τύπο και τον παρουσιάζει στο κοινό⁴⁶.

Στην ίδια ενότητα εντάσσω τα γραφόμενα του Πανάκου ότι ο κατηγορούμενος ιατρός διαγιγνώσκει ασθένειες και μάλιστα φοβερές: π.χ., διέγνωσε (την επικίνδυνη ασθένεια) *κοξαλγία* (1874: 23, 25), ασχέτως αν λίγο αργότερα την προσδιόρισε *«ψυχρόν απόστημα»* και στο τέλος *«συρρίγγιον»* (1874: 19 κ.ε.). Μήπως άραγε η διάγνωση μιας σοβαρής, ακαταμάχητης, φοβερής ασθένειας προσδίδει κύρος στον ιατρό, αφού κάλλιστα μπορεί να χρεωθεί την θεραπεία της και να στεφθεί με τις δάφνες του νικητή της όταν αναρρώσει ο ασθενής, ασχέτως αν κατ' ουσίαν πρόκειται για μια άλλη πολύ ευκολότερα αντιμετωπίσιμη; Μού προξενεί εντύπωση η συχνά λανθασμένη διάγνωση *καρκίνου* που κάνει ο «ευρωπαίος» Λούλος, ενώ το τοπικό συμβούλιο των ιατρών σε όλες τις περιπτώσεις επιβεβαίωνε ότι επρόκειτο περί διαφορετικής ασθένειας (1873: 18-19 και 1874: 57-58). Ίσως αυτή η καταγελλόμενη νοοτροπία του να συσχετίζεται με τη δυσνόητη για το κοινό ορολογία

46. E. Goffman, *Η παρουσίαση του εαυτού στην κοινωνία*, μετάφρ. Μαρία Γκοφρά, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

που χρησιμοποιεί η ιατρική επιστήμη, ορολογία που κατατάσσει τους ιατρούς στην κατηγορία υπερ-φυσικών όντων, όπως προείπα, με τον εξουσιαστικό, «υπερ-ανθρώπινο» λόγο τους. Όλα αυτά προκαλούν την θυμηδία των απλών ανθρώπων, την αναπόφευκτη σάτιρά τους, τις κατάρες τους. Αποκορύφωμά τους θεωρώ την φράση του Πανάκου ότι ο αντίδικός του «κατάφερε» να μνημονεύεται ακόμη και στα μοιρολόγια («και εν μυρολογίοις εισέτι μνημονευόμενος», 1873: 8), εννοώντας ότι οι γνωστές στην περιοχή μοιρολογίστρες⁴⁷ τον συνδέουν στα αυτοσχέδια πένθιμα άσματά τους αιτιολογικά με την τραγική μοίρα κάποιων εκλιπόντων.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η παράσταση της καθόδου του Λούλου στη Σπάρτη. Είχε φροντίσει να διαδώσει (διά του κοινωνικού δικτύου των φίλων του) ότι συνεκόμισε από το Παρίσι μεγάλη και ποικίλη συλλογή χειρουργικών εργαλείων και βιβλίων, όπως προανέφερα. Η περιγραφή της καθόδου του, ως φερέλπιδος και ευρωσπουδαγμένου νέου ιατρού, είναι εκπληκτική, και μάλιστα επειδή ο αρχαιομαθής κατήγορος την παραβάλλει με την ιστορική εκείνην του Αλκιβιάδη στην Αθήνα⁴⁸, μετά την καταστροφή των συμπατριωτών του στη Σικελία, και δημιουργεί τους αναπόφευκτους συνειρμούς: «...κατήλθεν εις Τάραψαν μόνον η εκλεκτή μερίς του τόπου, αρματηλάτης μεν ο τους Λούλους σύρων κομματάρχης, επόμενοι δε τούτω συν όλοις, άρμασι τεθρίπποις και κυσί κυνηγετικοίς ικανός αριθμός της ιεράς σπείρας» (1873: 11). Στην ίδια πομπή «κελευστής μεν και κοσμήτωρ (...) ήν ο θεοφιλής αρματηλάτης, ήλουν δε περιπαθέστατα και ήδον δύο άλλοι Λεωπούλειοι φίλοι» (1873: 11) ευαγγελιζόμενοι ομαδικά την αναμόρφωση της ιατρικής στην Σπάρτη. «Πολλά [ήσαν] τα κατά την κάθοδον αυτού συμβάματα, πολλών πιόνων μηρών τράγων ηδ' αιγών εψηθέντων, και δαιτών πιειρών (...), παρατεθεισών καθ' οδόν...» (1873: 12). Η σκηνή είναι λαογραφικότατη, θυμίζει τα έθιμα φιλοξενίας αλλά και τα προεκλογικά δρώμενα αλλοτινών εποχών⁴⁹.

3. Πολιτική, κομματισμός, πελατειακές σχέσεις και ιατρική

Η εμπλοκή των κομματαρχών στην ιατρική ζωή και αντιστρόφως είναι ένα από τα διαρκέστερα θέματα μελέτης στον σύγχρονο Ελληνισμό⁵⁰. Και μόνη η

47. Βλ. ενδεικτικά Δ. Οικονομίδης, «Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι (το μοιρολόγι και η εθιμοτυπία του)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 18-19 (1961-1966), σ. 11-40. Κ. Νάντια Σερμετάκη, *Η τελευταία λέξη της Ευρώπης τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναικες*, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης, 1994.

48. Οι Αθηναίοι νόμιζαν ότι μόνον αυτός θα μπορούσε να αποκαταστήσει την εύκλεια της ταπεινωμένης τους πόλης και να ανορθώσει το καταπεπτωκός μεγαλείο της. Ο Λούλος - αντικεινώς - θα αποκαθιστούσε το κύρος της ιατρικής επιστήμης στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας, της Αρκαδίας και της Μεσσηνίας.

49. Πρβλ. Μ. Γ. Σέρρης, *Λαογραφικά των εκλογών (1920-1981) από ένα ναξιωτικό χωριό. Συμβολή στη «Λαογραφία των Εκλογών» και στη μελέτη του κυκλαδικού χώρου*. Πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα: αυτοέκδοση, 1998.

50. Εννοείται ότι πρόκειται για προαιώνιο ζήτημα, που πρωτοενοτοπίζεται στα αρχαιότερα ιερατεία του κόσμου. Ως κοινωνική δύναμη η ιατρική είναι αδύνατον να μη συσχετισθεί με την πολιτική. Πρβλ. Γεράς. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1983, σ. 255.

σύνθεση του ελληνικού κοινοβουλίου από συστάσεως του νεοελληνικού κράτους το μαρτυρεί⁵¹. Οι ιατροί όμως οφείλουν να συμμετέχουν στα γενικότερα προβλήματα της κοινωνίας, ακόμη κι αν αυτό ονομάζεται *πολιτική*⁵², ισχυρίζεται ο Κουσνέρ. Η ιατρική προοδεύει, αλλά στην προσπάθειά της να έχει το μάτι της κολλημένο στο μικροσκόπιο, λησμονεί τον κόσμο⁵³. Η «δικτατορία» των ιατρών έγκειται στον περιορισμό της ιατρικής στο βιολογικό μέρος, στην αρνητική θέση του ιατρικού σώματος για την αξιολόγηση της περιθαλψης και για την υποστήριξη ιδίων συμφερόντων. Συγκεκριμένη πολιτική/κομματική μερίδα⁵⁴ και η σταθερή ομάδα των υποστηρικτών του Λούλου (1874: 38), «σπείρα» όπως την καταγγέλλει πολλές φορές ο κατήγορος Πανάκος, υποδέχεται θριαμβικά τον νέον ιατρό στην Ελλάδα. Αργότερα, ο ίδιος και η ομάδα του κατηγορούνται πως μετέβαλαν τις κατοικίες των συμπατριωτών τους Δημητσανιτών (και ειδικότερα αυτά των οπαδών συγκεκριμένου κόμματος και κομματάρχη) σε πρακτορεία, απ' όπου διεδίδοντο αδέσποτες διαφημίσεις των ικανοτήτων τού νέου ιατρού, των ιατρικών εργαλείων του, της πολυετούς πείρας του, ακόμη και «*ψευδών θαυμάτων*» του, ως άλλου θεουργού (1874: 7). Οι κομματικοί οπαδοί καθοδηγούνται από τους ισχυρούς τοπαρχίσκους (σε κάθε εποχή) να επιλέγουν τα ιατρεία των «δικών τους» ιατρών, οι οποίοι με τη σειρά τους (*do ut des*) ανταποδίδουν την προτίμηση...

4. Οικονομικοί, επαγγελματικοί ανταγωνισμοί ιατρών. Οι διακοινοτικές αντιθέσεις

Η ενδοιατρική διένεξη που παρακολουθούμε ενέχει στοιχεία *οικονομικού ανταγωνισμού* μεταξύ των αντιδίκων. Όμως ο «κατηγορούμενος» Λούλος - επιπλέον - κατάγεται από την γειτονική Δημητσάνα του νομού Αρκαδίας, άρα στην Σπάρτη και στα χωριά της είναι «ξενομπάτης», ξένος, Άλλος, και φυσικά όχι ένας τυχαίος άνθρωπος, αλλά ένας ανταγωνιστής που εισχώρησε στον «ζωτικό

51. Ως τοπικά παραδείγματα βλ., π.χ., αυτό της Χίου, στο Ανδρέας Μιχαηλίδης, *Cum deum. Περί της ιατρικής κίνησης στη Χίο κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Πάπυρος, Χίος 2000, σ. 42-43. Το *Cum deum* ήταν η επίκληση που προέτασαν οι ιατροί αυτήν την περίοδο στην αρχή κάθε συνταγής. Αν και το *orthon* είναι *cum deo*, συν θεώ, η ουσία παραμένει: ο ιατρός πιστεύει στην γνώση, αλλά αιτείται και την εξ' ύψους βοήθεια... Η καταφυγή στο Θείο ήταν μάλλον επωφελής και στους δύο συμβαλλόμενους, ιατρό και ασθενή. Η αυτά της Κεφαλονιάς και των Επτανήσων, στο Γεράσι. Πεντόγαλος, *Ιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς ...*, ό.π., σ. 13, στο Σπ. Αρδαβάνης-Λυμπεράτος, *Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτικήν και τα γράμματα*, Κέρκυρα 1938 και στο Κ. Αλιβιζάτος, «Η συμβολή των Κεφαλλήνων ιατρών εις την επιστήμην και εις τον εθνικόν αγώνα», *Ηώς* 58-60 (1962), σ. 80-84.

52. Μπερνάρ Κουσνέρ, *Η δικτατορία των γιατρών*, μετάφρ. Σαπφώ Διαμαντή και Ευγενία Μουτσοπούλου, Αθήνα: Εξάντας, 2000, σ. 86.

53. Μπερνάρ Κουσνέρ, *Η δικτατορία των γιατρών*, ό.π., σ. 85.

54. «Η (...) θεοφιλολούλειος, δεινή περί την συνεκτικήν (σικ) των κομμάτων δύναμιν, σπείρα, και του Λεωπουλείου κόμματος μικρά τινά κομμάτια...» (1873, σ. 11). Δεν ενδιαφέρει εδώ, νομίζω, η προσπάθεια ταυτοποίησης αυτών των κομματικών σχηματισμών στην Δημητσάνα.

χώρο» των λακώνων ιατρών και «οικειοποιήθηκε» αναμφισβήτητα κάποιο τμήμα της πελατείας τους. Έχει - όπως φαίνεται - κάποιους συγγενείς στην πόλη (1873: 9). Υποκρύπτεται άραγε η (όποια υπάρχουσα) οικονομική διάσταση της διαμάχης πίσω από το έντονο «αντι-δημητσανικό» πνεύμα που αναδύεται από τα κείμενα; Έχω αποδείξει αλλού ότι οι ανταγωνισμοί μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων έχουν κύρια αίτια τους διακυβευόμενα οικονομικά συμφέροντα⁵⁵. «*Δημητσάνης έρνος χρυσοδαιδάλου*» (1874, 42), «*Δημητσανίτης και αφιλοκερδής ασυμβίβαστα*» (1874, 64) ισχυρίζεται με τα *ακληρήματα* αυτά ο Πανάκος, που επαναλαμβάνει (ως επιχειρήματα) άλλες γνωστές στερεοτυπικές απόψεις των συμπατριωτών του για τους προαναφερθέντες γείτονες, όπως «Ο θεός να σε φυλάει από τρία δέλτα: Δίβρη, Δούκα, Δημητσάνα», «οι Δημητσανίτες είν' (μεν) Εβραίοι, αλλ' οι Διβραίοι δυο φορές Εβραίοι», «Δημητσανοεβραίοι»⁵⁶, κ.τ.τ.

5. Ασυγγνώστων ιατρικών λαθών και αδεξίων χειρισμών ενδεικτικός κατάλογος: η «εκ των έndon» ιατρική σάτιρα

Ο «*Παρισινός*», όπως αποκαλεί συχνά χλευαστικά τον Λούλο ο κριτής του, «...εις το ευρωπαϊκόν του εναβρυνόμενος ψιμύθιον» (1873: 4) επαγγέλθηκε «...κωφών μεν ίασιν, τυφλών δε ανάβλεψιν, νεκρών ανάστασιν και δαιμονίων και παθών τοις εξορκισμοίς αποσόβησιν» (1873: 11), αλλά απέτυχε παταγωδώς σε όλα. Καίτοι ειδικεύθηκε στην *παθολογία*, επιτηδευόταν και *ενασχολήθηκε με όσα αναφέρω στα αμέσως επόμενα*. Τα εκλαμβάνω εδώ και τα μελετώ ως μια σημαντική πηγή-καταγραφή των επιτευγμάτων και της προόδου της επιστήμης εκείνην την περίοδο επί συγκεκριμένων ασθενειών:

- με οφθαλμολογικές εγχειρήσεις (1873: 7)
- με την *μαιευτική*, αλλά με τρανό ιατρικό ολισθημα τη διάγνωση κήσεως διδύμων στον όγδοο μήνα ως ύδρωπα, και προτείνοντας ως θεραπευτική αγωγή καθάρσιον εξαπέστειλε «εις του *Πλούτωνος* (...) τα *βασίλεια*» την κύουσα, με αποτέλεσμα να συρθεί στα δικαστήρια είτε ως κατηγορος επί συκοφαντία είτε κυρίως ως κατηγορούμενος «...εξ *αμελείας φονεύς διδύμων*» (1873: 8). Ο «κατήγορος» ιατρός παραθέτει μαρτυρίες εννέα ατόμων που βεβαίωσαν την «*δολοφονική*» συνταγή του Λούλου
- με την *χειρουργική*, «...*παρακεντήσας τον μακαρίτην Γελήν εν τω θώρακι*», χωρίς να ζητήσει την γνώμη ουδενός των συναδέλφων του, προσκαλώντας τους σε ιατρικό συμβούλιο (βλ. παρακάτω) όπως συνηθιζόταν ήδη προ καιρού στην περιοχή (1873: 8). Ο ασθενής είχε πάθει πλευρίτιδα και έφερε πλευριτικό εξίδρωμα. Ο Λούλος «...*αδράν ζητήσας αμοιβήν, και προπληρωθείς*» ενήργησε παρακέντηση του θώρακος με *αεραντλία*, αλλά ο ασθενής απεβίωσε. Σε μια παρόμοια περίπτωση εγχείρισης όρχεως, «...*επί αδρά πληρωμή, αράς επ' αραίς των συγγενών των επ'*

55. Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό.π. σ. 120.

56. Μ. Γ. Σέργης, *Ακληρήματα...*, ό.π., σ. 120, 134, 162, 218, 226.

ώμων αράμενος» (1873: 8), εξέλαβε το νόσημα ως υδροκήλη, παρακέντησε επανειλημμένως τον ασθενή και του προκάλεσε θανατηφόρα φλεγμονή (σ. 23)

- με την ωτολογία. Ένας ασθενής του έπαθε ξαφνικά βαρηκοΐα, λίγες ημέρες πριν καταφύγει στον Λούλο, ο οποίος προσπάθησε να τον πείσει ότι πάσχει από την ίδια μεν ασθένεια, αλλά από δεκαετίας. Ο ασθενής απέδρασε δρομαίος, όταν αντιλήφθηκε ότι ο ιατρός που επαγγέλλεται πως θα τον θεραπεύσει αρνείται την κατάφωρη αλήθεια που εκείνος γνωρίζει ως σώφρων άνθρωπος (1873: 25). Η αντίδραση του ασθενούς στην παντογνωσία του ιατρού είναι κι εδώ αξιοπαρατήρητη

- με την οδοντιατρική. Φέρει παράδειγμα την περίπτωση ενός δημάρχου της επαρχίας, του οποίου τα δόντια, μετά τη λούλειο επέμβαση, άρχισαν να χορεύουν βαλς και κανδρίλιες. Είχε μάλιστα επιτηδείως διαδώσει τις ειδικές του επιδόσεις καθ' όλον τον νομό και «...*αναρίθμητα γραΐδια και γέροντες χαράς έμπλεοι, ως Μεσσιαν οδοντιατρόν μας ανέμενον, ευελπιστούντες ότι διά της προσκλήσεως νέων οδόντων ανηβώντες αύθις θα ήθλουν επί των σκληροτάτων καρύων και αμυγδαλών*», αφού επαγγελόταν καθαρισμό, εξαγωγή και τοποθέτηση νέων οδόντων (1873: 9).

Επιπλέον:

- διέγινωσε μύλη (ψευδοκύηση) ως ενδοκαρδίτιδα (1873: 27-28)

- *καρκινώδες έλκος* στην ζυγωματική χώρα πλησίον του οφθαλμού βρήκε πρόταση θεραπείας του την εξαγωγή του οφθαλμού (1873: 28-29). Ο ασθενής μετέβη στην Αθήνα κατά προτροπήν του Πανάκου και θεραπεύτηκε εντελώς, αν και ο γιος του προηγουμένως, παρασυρμένος από τον Λούλο, είχε εκτοξεύσει στις στήλες των εφημερίδων μύδρους κατά των γιατρών εκείνων που δεν συμφωνούσαν με την εξόρυξη του οφθαλμού του πατέρα του (1873: 29). Άλλοτε πάλι, έγραψε συνταγή για ένα πάσχον βρέφος και λίγο πριν αναχωρήσει από την επίσκεψή του την κατέστρεψε και συνέταξε νέα. Οι παρούσες γυναίκες «...*γελώσαι και σκώπτουσαι αυτόν, μεμαρτυρήκασι, και αληθέσταται εισιν αι μαρτυρίαί αυτών*» (1873: 17), δυο ακόμη δείγματα του ευτελισμού μιας επιστήμης από τον λειτουργό της και της σχετικής λοιδορίας του από τον λαό

- διέγινωσε *υστερισμόν* σε 16μηνο κοριτσάκι που προσβλήθηκε από σπασμούς (πιθανώς κακοήθους πυρετού) και απέθανε τελικά. Το «θεράπευε» ραπίζοντάς το κατά πρόσωπον, επί του οποίου διακρίνονταν οι προκληθέντες μώλωπες (1874: 15-16)

- *ερυσίπελας* του προσώπου αντιμετώπιστηκε από τον Λούλο (αντί ζωμών, κρασιού, ισχυρών αφεψημάτων κίννας, τονωτικών) με πλήθος άλλων συνταγών που περιείχαν άλλα αντ' άλλων, ακόμη και καθάρσια, με αποτέλεσμα να πεθάνει ο ασθενής (1873: 21).

6. Από την κατ' οίκον στην νοσοκομειακή περίθαλψη: οι επιπτώσεις της αλλαγής

Η Σπάρτη δεν διαθέτει νοσοκομείο. Κατά τα περιγραφόμενα από τον Πανάκο, ένας ασθενής μεταφέρεται για θεραπεία στην Αθήνα, από την «επιτόπια»

θεραπεία (ας την αποκαλέσω «παρακλίνειο ιατρική»⁵⁷) περνάμε δηλαδή στην νοσοκομειακή, σε μια εξέλιξη με αναπόφευκτες συνέπειες, διαχρονικής μάλιστα ισχύος. Αν μέχρι πρότινος η λαϊκή ιατρική εξίσωνε με τις πρακτικές της και τον εξομοιωτικό χαρακτήρα της τα μέλη της κοινότητας, η εισδοχή της επιστημονικής ιατρικής τα κατηγοριοποιεί, αφού ενισχύει τις μέχρι τότε χαμηλόβαθμες κοινωνικές ανισότητες· επιτρέπει στους «κατέχοντες» την απρόσκοπτη συμμετοχή στα αγαθά της επιστήμης, ενώ τους απόρους - που *μαθαίνουν πλέον να αξιώνουν να ζήσουν*, απαρνούμενοι την μοιρολατρία του παρελθόντος - τους ταπεινώνει στους συμπολίτες τους, αφού τους εξαναγκάζει να επαιτούν για βοήθεια, βασιζόμενοι στην φιλαλληλία και την φιλανθρωπία του ισχυρού ακόμη (επαρχιακού) κοινωνικού ιστού⁵⁸.

Εδώ βρίσκει θέση νομίζω μια σκέψη για τον ασθενή κάθε εποχής και την *ασθένεια* πολιτισμικά θεωρούμενη: ο πρώτος είναι όντως ένα πρόβλημα για την στενή και ευρύτερη κοινωνία, αφού δεν μπορεί να εκπληρώσει τους κοινωνικούς ρόλους του και αφιέται στις διαθέσεις των άλλων. Ο Πάρσονς θεωρεί, επιγραμματικά, την αρρώστια ως ένα «ασυνείδητο κίνητρο» για να εγκαταλείψει κάποιος τις ικανότητες που προσέκτησε και αφομοίωσε ως ενήλικας⁵⁹. Το άτομο-άρρωστος παραιτείται προσωρινά από τους καθημερινούς ρόλους του για να υιοθετήσει έναν άλλον, καινούργιον, τον οποίο οικείοι του πρωτίστως (συνήθως) αποδέχονται. Η δεύτερη (η *ασθένεια*) είναι ένα στίγμα, όπως το όρισε ο Γκόφμαν⁶⁰, και κατ' ουσίαν αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο το άρρωστο άτομο και οι οικείοι του ή το ευρύτερο κοινωνικό πλέγμα την αντιλαμβάνονται, ζουν μαζί της και ανταποκρίνονται στα συμπτώματά της⁶¹. Η ιατρική προσπαθεί απλώς να την καταγράψει, να την περιγράψει. Ο ασθενής την βιώνει προσωπικά. Ανάμεσα στην αίσθηση και τη γνώση «υπάρχει ένα μεταφυσικό βάραθρο»⁶².

7. Ενδυνάμωση του ρόλου των ασθενών ή η πανίσχυρη περί το σώμα ηθική;

Τα παραδείγματα που επικαλούμαι σε αυτήν την ενότητα κρίνω πως δεν αποκαλύπτουν μια πρώιμη ενδυνάμωση του ρόλου των ασθενών στις αποφάσεις

57. Για τον επακριβέστερο ορισμό της έννοιας βλ. Sarah Nettleton, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, ό.π., σ. 54.

58. Ήδη ο Πλάτων στην *Πολιτεία* του διέκρινε και προέκρινε την επιστημονική ιατρική για τους πλούσιους και ελεύθερους πολίτες και την φυσική για τους ελεύθερους-φτωχούς. Σύγχρονα τέτοια θέματα βλ. στην Hannah Bradby, ό.π., σ. 91 κ.ε.

59. Στο Sarah Nettleton, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετάφρ. Ανθή Βακάκη, Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2002, σ. 110.

60. E. Goffman, *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή-μετάφραση Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001.

61. Sarah Nettleton, *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, ό.π., σ. 120.

62. Ειδικά σήμερα, η απόσταση έχει διευρυνθεί, με την νέα τεχνολογία και τους απρόσιτους στους πολλούς (γλωσσικούς) κώδικες της ιατρικής επιστήμης. Πώς να αντιδρούσαν άραγε οι άνθρωποι του 19^{ου} αι. στην ορολογία της επιστήμης και στον «ακαταλαβίστικο» λόγο των ιατρών;

για την υγεία τους. Σύζυγος κάποιου ειρηνοδίκη στην Δημητσάνα απέθανε, διότι η ίδια (ο σύζυγός της φαίνεται πως διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην απόφασή της) αρνήθηκε να εξετασθεί «διά του μητροσκοπίου». Το ίδιο συνέβη σε δύο ακόμη περιπτώσεις (1874: 19, 51). Ο κατηγορούμενος Λούλος δεν πίεσε τις ασθενείς του να μεταστραφούν στην απόφασή τους, ως όφειλε, και ο Πανάκος τον κατηγορεί σφοδρά γι' αυτήν του την αποτυχία. Αναφέρει μάλιστα ως αντιπαράδειγμα τον εαυτόν του, που κατόρθωσε ό,τι του συνιστά, σε μια περίπτωση στο Γύθειο. Έπρεπε, κατ' αυτόν, μετά την αδυναμία του να μεταπείσει τις ενδιαφερόμενες, να παραιτηθεί της θεραπείας, άρα τελικά δεν υπερασπίστηκε την τιμή της επιστήμης («...έκανες, κοινώς ειπείν, ρεζίλι την επιστήμην», 1874: 19)· και το ουσιωδέστερο, που δηλώνει ολοφάνερα τις σχέσεις ιατρού-ασθενούς: «...διευθύνεσαι υπό των ασθενών σου, και ουδένα επ' αυτών ασκείς σεβασμόν» (1874: 19).

Ο Πανάκος θαρρώ πως επαναφέρει το ζήτημα του κύρους του ιατρικού επαγγέλματος που εξέτασα παραπάνω. Όμως, από την άλλη, η άρνηση των γυναικών να εκθέσουν εις θέαν το σώμα τους (την έκφραση της υποκειμενικότητας, το κορμί που φέρει επάνω του εγγεγραμμένους τους εξουσιαστικούς λόγους της μικροκοινωνίας της πόλης), και δη τα απόκρυφά του μέρη, δηλώνει την ανάγκη να έχουν τον απόλυτο έλεγχό του, αποκλειστικά δικού τους και του ανδρός τους (ή μάλλον αντιστρόφως). Η ιατρική επιστήμη φαίνεται πως διέβρωσε κάπως αυτήν την περίοδο τα σύνορα της ιδιωτικότητας. Εδώ βέβαια φαίνεται διάφανα ότι ο παρεμβατικός ρόλος του ιατρού δεν καθιστά τον ασθενή αντικείμενο της ιατρικής παρέμβασης⁶³, αλλά τον βλέπει ως υποκείμενο που επιζητεί την ιατρική φροντίδα και τη θεραπεία. Ο γιατρός, προείπα, έχει γίνει πλέον οικογενειακός φίλος, αλλά όχι σύζυγος. Η επαφή του γιατρού με το σώμα, κάθε του κίνηση επάνω του, οι ταυτόχρονες ερωτήσεις του προς τον πάσχοντα, η άγνοια του τελευταίου σε τι εξυπηρετούν όλα αυτά αποτελούν το απόλυτο παράδειγμα της ιατρικής επιτήρησης και παρατήρησης⁶⁴. Ακόμη και σήμερα παρατηρείται από μερίδα ιατρών μια ηδονιστική (θα την αποκαλούσα) τάση να αποκαλυφθεί κάθε λεπτομέρεια του ανθρώπινου σώματος είτε για να αποκατασταθεί η υγεία του (ορθώς και δικαίως) είτε απλώς ως παρακολούθησή του προς όφελος των γνώσεων του ιατρού. Παρακολουθήστε την προσπάθεια των ιατρών να εισδύσουν από την μελέτη του εξωτερικού σώματος σε αυτήν του εσωτερικού, ας θυμηθούμε το προαναφερθέν εδώ μητροσκόπιο, το στηθοσκόπιο, το μικροσκόπιο αλλά και τον αξονικό τομογράφο του σήμερα.

63. Υπονοώ τις πιέσεις που δέχονται ασθενείς προκειμένου να υποβληθούν σε πειράματα ή σε εξετάσεις που θα οδηγήσουν στην λύση ενός ιατρικού προβλήματος. Η D. Lupton (*Medicine as culture: Illness, disease and body in Western societies*, London, Thousand Oaks, N. Delhi: Sage 2003, 76) αναφέρει ότι από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα πολλοί ιατροί απαθανάτιζαν τις εκδηλώσεις της ασθένειας αποκλινόντων κυρίως ατόμων (πορνών, ομοφυλοφίλων, αρρώστων) με φωτογραφική μηχανή. Υπέκειντο δηλαδή σε λεπτομερή καταγραφή των σωμάτων τους προς πειραματισμόν (όφελος) του «ιατρικού βλέμματος».

64. Πρβλ. D. Lupton, *Medicine as culture: Illness, disease and body in Western societies*, London: Sage, 2003, σ. 26.

Σκέπτομαι επίσης το σύγχρονο «σεξ στο ιατρείο», τον νεωτερικό αυτόν κλάδο της «σεξουαλικής υγείας» που οδηγεί δεκάδες «ασθενείς» στο ιατρικό γραφείο για συζήτηση με τον γιατρό τους⁶⁵. Η περί το σεξ σιγή των προηγούμενων αιώνων αντικαταστάθηκε πλέον με την φλυαρία περί αυτό, όχι μόνον στην πολυθρόνα του ασθενούς («ιατροποίηση του σεξ») αλλά πανταχού, και μάλιστα στα «κουτσομπολίστικα» Μ.Μ.Ε., αλλά και σε εκείνα που διασκεδάζουν δήθεν τον λαό, με φθηνό ερωτικό υλικό και σεξουαλικά υπονοούμενα, απευθυνόμενα κατ' ουσίαν στην σεξουαλική πείνα τού δήθεν ερωτύλου και ερωτομανούς νεοέλληνα.

8. «Παλιό» και «νέο» σε συνύπαρξη και ανταγωνισμό

Η συλλογική αντιμετώπιση μιας σοβαρής ασθένειας αντικαθιστά την προσωπική ιατρική γνώματευση, από την προσωπική ευθύνη έχουμε ήδη περάσει στην συλλογική, φέρνω εδώ ως παράδειγμα την σάτιρα του εθνικού ποιητή Σολωμού *Ιατροσυμβούλιον*, γραμμένη ήδη από το 1825⁶⁶. Στο συμβούλιο των ιατρών της πόλης ακούγονται πλέον οι επιστημονικές απόψεις των ιατρών, ακολουθεί διάλογος, επιχειρηματολογία⁶⁷ (ο Λούλος ανήκε πάντα στην μειοψηφία του εαυτού του, κατά τον Πανάκο), καταφεύγουν στην καταγεγραμμένη σοφία των ιατρών-αυθεντιών, ανατρέχουν επί τόπου σε έγκυρα ιατρικά εγχειρίδια, κ.λπ. (1873: 17, 18).

Το οχυρό της *μαίας* (της *σοφής γυναίκας*) του λαϊκού πολιτισμού είναι ακόμη απόρρητο. Στα δύο κείμενα την βλέπω να συμμετέχει σε όλες τις περιπτώσεις θεραπείας, σε μια μάλιστα φαίνεται να αντιλέγει ζωηρά στην προφανώς λανθασμένη (επιστημονική) εκτίμηση του ιατρού, ο οποίος, μη ανεχόμενος αμφισβήτηση της αυθεντίας του, παρ' ολίγον και θα την ράπιζε⁶⁸. Φαίνεται επίσης ότι και ο «κλάδος» των *μαιών* εκσυγχρονίζεται ακολουθώντας το ρεύμα της προόδου, προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα. Ο Πανάκος διαβεβαιώνει ότι οι *μαίες* της περιοχής του χρησιμοποιούν το *μητροσκόπιο*, καυχάται μάλιστα ότι υπήρξε *πρόδρομος αυτής της χρήσης* (1874: 51).

Παρήλθαν οι καιροί των κομπογιαννιτών, ισχυρίζεται ο Πανάκος, που περιέρχονταν στους δρόμους διαλαλώντας

«Πάρτε γιατρικά βοτάνια

έμπλαστα και κηροπάνια

65. Michael Fitzpatrick, *Η τυραννία της υγείας. Οι γιατροί και οι κανόνες για το σύγχρονο τρόπο ζωής*, μετάφρ. Άσπα Γκολέμη, Αθήνα: Πολύτροπον, 2004, σ. 258.

66. Βλ. Γεράς. Ρηγάτος, «Το “Ιατροσυμβούλιον” του Διονυσίου Σολωμού και η συνταγή του Κωνσταντίνου Πλανιτέρου», *Ιατρική*, τ. 100: 2 (Αύγουστος 2011), σ. 140-145.

67. Πρβλ. Γεράς. Πεντόγαλος, *Εισαγωγή*..., ό.π., σ. 211. Ο λαός μας αποτύπωσε όμορφα αυτές τις διενέξεις εν σχέσει με τον πάσχοντα που αναμένει παύση, τουλάχιστον, του πόνου του. «Αλί α(ν) σε κρίνουνε γιατροί και σε βαστούνε πόνοι» (Γεράς. Ρηγάτος, *Ιατρική παροιμιολογία*, ό.π., σ. 29).

68. Ο παντογνώστης ιατρός ισχυριζόταν σε μια περίπτωση γέννας ότι το παιδί «έρχεται με τον κώλον», «...ο διά των γλουτών τοκετός», όπως λένε οι ιατροί (1874, σ. 19).

για κωφούς και λεπριασμένους

για τυφλούς και ψωριασμένους» (1874: 7).

Παρήλθαν; Όχι, είναι λεκτικό σχήμα ενός - όντως - προοδευτικού ιατρού. Όπως δεν παρήλθε και η πρακτική των ιερέων, «...οίτινες επί μεν των σπασμών του κακοήθους πυρετού αναγιγνώσκουν τους εξορκισμούς του Μεγάλου Βασιλείου, επί δε των πυρετών τας ευχάς της βασκανίας», έχουν δε εν μέρει αντικαταστήσει τις λαϊκές επαοιδούς των προηγούμενων ετών, στην πρακτική των οποίων εναντιώνονται μέχρι και σήμερα.

Στα επόμενα παραθέτω ιατρικά εργαλεία παλαιά και νέα, νέες ιατρικές τεχνικές που αποδελτίωσα στα κείμενα: λαρυγγοσκόπιο, ωτοσκόπιο, στήθοσκόπιο, γλύφανο για την οδοντιατρική, μητροσκόπιο, μηχανήμα του Gaiffe, καθετήρας του Βόφμαν, ενηλεκτρίσις (ενηλεκτρίζω, «εξ επηρείας ηλεκτρισμός»), αεραντλία σε εγχείρηση θώρακος, μαχαίρι του Βέμπερ, το οποίο στα χέρια του αδαούς γιαιτρού γίνεται φονικό όπλο, όπως αναφέρει για τον κατηγορούμενο Λούλο:

«Και του Βέμπερ το μαχαίρι όταν έχει εις το χέρι

κόπτων και πετών κομμάτια κάμνει τους τυφλούς με μάτια» (1874: 5).

Με τα ποικίλα γνωστά παραδοσιακά φάρμακα «ανακατεύονται» πλέον και τα παρακάτω σύγχρονα, και αποδίδουν παραστατικότερα τον αναπόφευκτο συμφурμό του «παραδοσιακού» με το «σύγχρονο»: καταπλάσματα, μορφίνη («ήμισυν κόκκον μορφίνης»), καθάρσιο εκ κιτρικής μαγνησίας, σιδηροκινίτις οίνος, βάμμα του Βεστυσχέφου μετά προσθήκης θειικού αιθέρος και βάμματος νάρδου, νερό του Vichy, ιωδιούχος σίδηρος εις ξηρία, κολλητικός επίδεσμος δι' αμύλου, κίκινον έλαιον (καθάρσιο), στρυχνίνη (επί ημιπληγίας), πλείστα εκτρωτικά φάρμακα, αραβικό κόμμι, σαλέπι, καθάρσιον ύδατος υπακτικού της Βιέννης, ύδωρ δαφνοκεράσου, κινίνη, «...ερυσιβώδης όλυρα», καθάρσιο εκ κιτρικής μαγνησίας, κολλόδιον, αφέψημα κίννας μετά μόσχου και νάρδου, αλλά και ζωμός και κρασί. Δίπλα στα παραδοσιακά σκευάσματα και στις λαϊκές τεχνικές πρόληψης και θεραπείας συνυπάρχει αρωγός η σοφή γνώση των διαπρεπών ξένων ιατρών, όπως των Valette, Valleix, Nysten, Velpeau, Penard, Orfila, Devilliers, Τρουσσώ, Ανδράλ, Δεπώλ, Γριζώλ, Γκερέν, Αρδύ, Μοντερέ, Νιμάγερ, τους οποίους ο Πανάκος επικαλείται ως αυθεντίες για να στηρίζει τα επιχειρήματά του. Κάποια από τα προτεινόμενα φάρμακα παρασκευάζονται στην πόλη της Σπάρτης, σε φαρμακεία ιδιωτών, με τους οποίους συνεργάζονται οι ιατροί. Κάθε ιατρός συνήθως έχει κι εδώ ένα συνεργαζόμενο φαρμακείο⁶⁹. Οι συνταγές που παρήγγειλε ο Λούλος σε φαρμακείο συγκεκριμένου φαρμακοποιού (1873: 21) είναι αποδεικτικά στοιχεία κάποιων μοιραίων ιατρικών λαθών του...

Τα κείμενα που αναλύω είναι επίσης αψευδείς μάρτυρες για την παρουσία συγκεκριμένων ασθενειών, από τις οποίες αναφέρω ονομαστικά κάποιες που προ-

69. Πρβλ. το αντίστοιχο της Χίου στο Ανδρέας Μιχαηλίδης, *Cum deo...*, ό.π., σ. 40.

καλούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για την παρουσία τους (που σχετίζεται οπωσδήποτε με τη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, και με το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον της ευρύτερης Λακωνίας), όσο και για την προσήκουσα σε κάθε μία αντίστοιχη θεραπεία. Αναφέρω μερικές γνωστές και άγνωστες - σε μένα - ασθένειες: αναιμία, καρκίνος, ελώδεις και γαστρικοί πυρετοί, ρευματισμοί, μηνιγγίτιδα, ηπατίτιδα, εγκεφαλικές συμφορήσεις, ερυσίπελας, κοξαλγία, νευρώσεις της καρδιάς εξ αναιμίας, υδροκήλη μετά χρονίας ορχίτιδος, εξελκώσεις ρινός, κοκκιάσεις, κατάρροι της μήτρας, δυσμηνόρροια, σπερμόρροια, μύλη (ψευδοκύηση), χοιραδική κερατίτιδα μετά τραχωμάτων, δακρυοκυστίτις, ενδοκαρδίτις, δυσφωνία (απότοκη της «μικράς παραλύσεως των μυών της γλωττίδος», 1874: 11-12), εκλαμπτικοί σπασμοί εξ εγκεφαλικής παθήσεως, φλεγμονή των λοξών κοιλιακών μυών, κ.ά.

Παρατηρώ επίσης πολλές αναφορές σε αιμορραγίες γυναικών, σε *εκτρώσεις* (όχι με τη σημερινή βίαιη και εκούσια αποβολή, αλλά με την ακούσια). Συναρτώνται άραγε με τον αυξημένο «ανδρικό ρόλο» της γυναίκας στην οικονομία και την κοινωνία μιας κατ' εξοχήν ανδροκρατικής κοινωνίας; Είναι τυχαία επίσης η αναλογικά μεγαλύτερη αναφορά σε ασθένειες ανδρών και όχι γυναικών; (το θέμα *φύλο και υγεία*). Είναι «εφτάψυχες» και δεν παθαίνουν τίποτα, όπως το ακούω και σήμερα ως λαϊκή ερμηνεία (σαφώς λανθασμένη, φαλλοκρατική)⁷⁰; Αλλά κυρίως, τονίζω - ως νεωτερικό στοιχείο - την όλο και συχνότερη εμπλοκή των ιατρών στη ρύθμιση των ενδόμυχων και προσωπικών όψεων της ζωής των ασθενών τους.

9. Εκτός Σπάρτης: συμπαρομαρτούντα από την εθνική (πολιτική και πανεπιστημιακή) σκηνή

Κάποιες αρνητικές όψεις του ελληνικού Πανεπιστημίου, του «φλογερού καμινιού» των πρώτων δεκαετιών μετά το 1830, μάς εικονογραφεί ο Πανάκος, κατηγορούμενος από τον Λούλο ότι (όταν ήταν φοιτητής στο Αθήνησι) απορρίφθηκε μεν στο μάθημα της Ιστορίας, αλλά γροθοκόπησε τον καθηγητή του και κατόρθωσε να λάβει προαγώγιμο βαθμό (1874: 47). Θυμίζω ότι η νεολαία του εθνικού πανεπιστημίου μετά την εθνική αποκατάσταση ήταν μια «ακμαία, ισχυρά, επίφοβος δύναμις»⁷¹ που πάσχιζε για την αλυτρωτική ιδέα (ειδικά μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο), για την κατοχύρωση των δημοκρατικών ελευθεριών, εμάχετο υπέρ του Συντάγματος, υπέρ του εορτασμού της εθνικής εορτής της 25ης Μαρτίου⁷², υπέρ ενός *αξιοκρατικού πανεπιστημίου*⁷³ και συμπαραστάθηκε στον αγώνα των

70. Επιστημονικές απαντήσεις στο θέμα βλ. στο Ευ. Καραδήμας, *Ψυχολογία της υγείας. Θεωρία και κλινική πράξη*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, 2005, σ. 36 κ.ε.

71. Κ. Θ. Δημαράς, «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά* 7 (Δεκέμβριος 1987), σ. 9.

72. Βλ. πρόχειρα Μ. Γ. Σέργης, «Η καθιέρωση της 25^{ης} Μαρτίου ως εθνικής εορτής, η περί αυτής 'κυρίαρχη ιδεολογία' των κύριων άρθρων του ναξιακού Τύπου και η σκηνοθεσία των πρώτων εορτασμών της στη Χώρα Νάξου», *Ναξιακά* 15/53 (2004-2005), σ. 74-97.

73. Διαμαρτύρεται για ανάξιους δασκάλους, γόνους πολιτικών και καθηγητών, σχετιζομένων με το

αντιπάλων του οθωνικού καθεστώτος⁷⁴. Την νεολαία έφερε ορμητικότερη στο πολιτικό προσκήνιο *η ίδια η κρίση του πολιτικού συστήματος*. Η πολιτικοποίηση των φοιτητών ήταν κρατικό αίτημα εκείνης της περιόδου, η πολιτική θεώρηση *επιβαλλόταν* ως υποχρέωση στη «σύμβαση» που συνήπτε ο φοιτητής με την Πολιτεία⁷⁵. Το Πανεπιστήμιο δημιούργησε μια φιλελεύθερη πνευματική ελίτ, έγινε εργαστήριο πατριωτισμού, η νεολαία του διαποτίστηκε με τα πατριωτικά κηρύγματα της εποχής. Τη φιλοπατρία της, τον ρομαντικό της ενθουσιασμό εκμεταλλεύτηκε - και πρόβαλλαν δεόντως - η αντιπολίτευση και ο Τύπος της⁷⁶. Βεβαίως από όλα αυτά δεν έλειψαν οι υπερβολές... Ας θυμηθούμε, κατ' αντιπαραβολήν, τα μετά το 1974 συμβαίνοντα στον πανεπιστημιακό χώρο...

Ο Πανάκος αντιτείνει ότι ο αντίδικός του παραπληροφορεί τους αναγνώστες της «φελλάδας» του: έλαβε βαθμό «άριστα» στην Ιστορία, καίτοι είχε προσωπικές διαφορές με τον «πολύ» Βερναρδάκη, διότι ο τελευταίος φέρεται χολωμένος με όσα είχε γράψει εναντίον του ο ποιητής-ιατρός στον πρόλογο κάποιου ποιητικού του πονήματος (1874: 47). Ποιο αποκαλυπτική όμως είναι η εικόνα κάποιων πανεπιστημιακών ιατρών που σκιαγραφεί, με αφορμή την αθώωση του Λούλου στο δικαστήριο. Κατηγορεί ευθέως τους Δ. Ορφανίδη, Μ. Βενιζέλο και Θ. Αρεταίο, γνωστούς καθηγητές στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Ένα από τα τραγικά λάθη του Λούλου που κατήγγειλε ήταν (όπως προειπώθηκε) η διάγνωση κύησης διδύμων στον όγδοο μήνα ως ύδρωπα και η προταθείσα θεραπευτική αγωγή στην έγκυο, με αποτέλεσμα αυτή να πεθάνει. Αθώωθηκε όμως, επειδή οι δικαστές βασίστηκαν σε έκθεση των τριών προαναφερθέντων ιατρών ότι τα φάρμακα δεν ήσαν επιβλαβή για τα έμβρυα, άρα δεν ευθύνονται για την έκτρωση. Ο καταγγέλων γιατρός απορεί πώς καθηγητές πανεπιστημίου εβεβαίωσαν ότι «*εκ τριών συγγιάν κίκινον έλαιον*» (όλιον) δεν προεκλήθη βλάβη στην εγκυμοσύνη. Επικαλείται μάλιστα την «σοφία» του γιατρού Νύστεν ότι η δόση σ' αυτές τις περιπτώσεις δεν πρέπει να υπερβαίνει τα 15 δράμια, ενώ ο Λούλος εχορήγησε 24 δράμια (1873: 32) και μάλιστα σε ασθενικής κράσεως γυναίκα⁷⁷. Τολμά λοιπόν να διακηρύξει (ομολογώ με περίσσιο σθένος) ότι «...*θ' αποκαλώμεν πάντοτε μεροληπτικήν και σπίλον ανεξίτηλον επί του προσώπου των καθηγητών τούτων προστρίψασαν την απροφύλακτον εκείνην έκθεσίν των*», η οποία μάλιστα ισχυρίζεται ότι συντάχθηκε από κάποιον φίλο του κατηγορουμένου, και υπεγράφη απλώς από την ιατρική τριάδα! (1874: 28).

Παλάτι, θυμίζω τις διαμαρτυρίες κατά Ραγκαβή, Βερναρδάκη, Σαριπόλου, Χρηστομάνου, κ.ά.

74. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, 2004, σ. 494 κ.ε.

75. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*

76. Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα...*, *ό.π.*, σ. 527· Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 9, υποσημ. 13.

77. Απέστειλε και τηλεγράφημα στους τρεις ιατρούς (1874, σ. 29), παραθέτει γνώμες και άλλων διακεκριμένων ιατρών, όπως των Orfila, Devillieus (1874, σ. 29, 32).

Τέλος, σε άλλο σημείο της κριτικής του ο Πανάκος αποδυναμώνει παντελώς το επιχείρημα του Λούλου ότι έλαβε το ιατρικό του δίπλωμα με βαθμό «*λίαν καλώς*», με επακόλουθο να υπερηφανεύεται και να γαυριά. Όλοι γνωρίζουν - του αντιτείνει - τον τρόπο με τον οποίο το έλαβε: «*έρπων τοις καθηγηταίς*» (1874: 47), θέμα που ουδέποτε τιμά εκπαιδευτικούς και εκπαιδευομένους. Σήμερα, θα διορθώναμε την έκφραση του Πανάκου σε «*λείχων τους καθηγητάς*», «*μεταφέρων τον βιβλιοφόρον (χαρτοφύλακα) των καθηγητών*» και άλλα «*ου φωνητά*»...

Α. ΠΗΓΕΣ

- Ιατρικής αγυρτείας έλεγχος, ήτοι ο ιατρός Γ. Λούλος ελεγχόμενος υπό Π. Ι. Πανάκου ιατρού εν Σπάρτη*: εκ του τυπογραφείου και βιβλιοπωλείου των αδελφών Παππαγιανοπουλαίων, 1873.
- Ιατρικής αγυρτείας έλεγχος, ήτοι ο θανατοποιός Γ. Λούλος ο ιατρός δις ελεγχόμενος υπό Π. Ι. Πανάκου ιατρού εν Σπάρτη*: εκ της τυπογραφίας του «Πελοποννησιακού Αστέρος» Γρηγορίου Ιωάννου Αθανασιάδου, 1874.

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασίου, Αθηνά (2011), «Επιτελέσεις της τρωτότητας και του κοινωνικού τραύματος», στον τόμο Αθηνά Αθανασίου (επιμ. - εισαγ.), *Βιοκοινωνικότητες. Θεωρήσεις στην ανθρωπολογία της υγείας*, Αθήνα: νήσος, σ. 13-88.
- Αλεξιάδης, Μηνάς Αλ. (1996), «Η έντυπη λαϊκή ποίηση της Κάσου (1962-1994)», *Παρνασσός* 38, σ. 161-179.
- Αλεξιάς, Γ. (2000), *Λόγος περί ζωής και θανάτου. Η ιατρική πράξη ως μορφή κοινωνικής αλληλόδρασης στις μονάδες εντατικής θεραπείας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αλιβιζάτος, Κ. (1962), «Η συμβολή των Κεφαλλήνων ιατρών εις την επιστήμην και εις τον εθνικόν αγώνα», *Ηώς* 58-60, σ. 80-84.
- Ανδρουλάκη, Μαρία (2007), «Λατρευτικές πρακτικές ίασης. Το προσκήνιο του Αγίου Μερκουρίου στο χωριό Ίστριος της Ρόδου», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105, σ. 34-39.
- Αραβαντινός, Α. (1906), *Ο γιατρός των αρχαίων κωμικών και του Αριστοφάνους*, Εν Αθήναις.
- Αρδαβάνης - Λυμπεράτος Σπ. (1938), *Επτανήσιοι ιατροί διακριθέντες εις την πολιτικήν και τα γράμματα*, Κέρκυρα.
- Αυγερινός, Υπ. (1965), *Λόγος επικήδειος εις τον ενάρετον άνδρα και έξοχον ιατρόν Μιχαήλ Κέπεσην*, Τεργέστη: Βάις.
- Βακαλούδη, Αναστασία (2000), *Μυστικισμός, θαυματοποιία και ιατρική της θεωουργίας. Οι συνεχιστές του Πυθαγόρα και του Πλάτωνα στη χριστιανική εποχή: θαυματουργοί ιερείς και μάγοι*, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (1994), *Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος ως ορόσημο για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, Κομοτηνή: Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Δαμιανάκος Στ. (2002), *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μετάφρ. Αθηνά Βουγιούκα, Αθήνα: Εξάντας - ΕΚΚΕ.
- Δετοράκης, Μ. (1987), *Γιατροί αγωνιστές των κρητικών επαναστάσεων του ΙΘ' αιώνα*, Ηράκλειο.
- Δημαράς, Κ. Θ. (1987), «Ιδεολογήματα στην αφετηρία του ελληνικού Πανεπιστημίου», *Τα Ιστορικά* 7, σ. 9-10.

- Διαμαντόπουλος, Ν. (μετάφρ.) (1888), *Ιατρός και πάσχων* (υπομνήσεις προς αμφοτέρους), Εν Αθήναις: Τυπογραφείον Π. Δ. Σακελλαρίου.
- Κανγκιλέμ, Ζ. (2007), *Το κανονικό και το παθολογικό*, μετάφρ., επιμέλεια, επίμετρο Γ. Φορτούνης, Αθήνα: νήσος.
- Καραδήμας, Ευ. (2005), *Ψυχολογία της υγείας. Θεωρία και κλινική πράξη*, Αθήνα: Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός.
- Καραμπερόπουλος, Δ. (2003), *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο, 1745-1821*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Κουσνέρ, Μπ. (2000), *Η δικτατορία των γιατρών*, μετάφρ. Σαπφώ Διαμαντή και Ευγενία Μουτσοπούλου, Αθήνα: Εξάντας.
- Λάππας, Κ. (2004), *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα.
- Μακρυγιάννη, Δήμητρα (1987), «Η έννοια και η προέκταση της υγείας στα αναγνωστικά βιβλία την περίοδο 1880-1919», στο Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα*, τ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 251-260.
- Μέγας, Γ. (1975), *Ζητήματα ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα: Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών.
- Μιχαηλίδης, Ανδρ. (2000), *Cum deum. Περί της ιατρικής κίνησης στη Χίο κατά το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Χίος: Πάπυρος.
- Μπίμπη – Παπαστυροπούλου, Αγλαΐα (1989), *Ελληνική ιατρική παράδοση*, τ. Α', Αρχαιότητα, Αθήνα.
- Νικολαΐδου, Σήλια (1993), *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Οικονομίδης, Δ. (1961-1966), «Ο θρήνος του νεκρού εν Ελλάδι (το μοιρολόγι και η εθιμοτυπία του)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 18-19, σ. 11-40.
- Οικονόμου, Χ. (2005), *Κοινωνιολογία της υγείας, Α' Βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Διόνικος.
- Παναγιωτάκης, Ν. Πούχνης, Β. (1998), *Τραγούδια του Αγίου Δημητρίου. Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ιντερμέδια άγνωστου ποιητή που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο*, Ηράκλειο.
- Παπαθωμόπουλος, Μ., Βαρβούνης, Μ. Γ. (2006), *Βερναρδάκειος μαγικός κώδικας. Εισαγωγή της μαγείας της πάλαι ποτέ, Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 61, Αθήναι: Ακαδημία Αθηνών.
- Μ. Γ. (εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια) (2008), *Εξορκισμοί του ιερομονάχου Βενεδίκτου Τζανκαρόλου (1627). Editio princeps*, Αθήνα: Αλήθεια.
- Πατσέλης, Ν. (1952), *Οι κομπογιαννίτες ιατροί του Ζαγορίου*, Ιωάννινα.
- Πεγκλίδου, Αθηνά (2007), «Παράδοξες στρατηγικές. Αναζητώντας τη λογική των παράλογων θεραπευτικών δρομολογίων», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 105, σ. 40-44.

- Πεντόγαλος, Γερ. (1983), *Εισαγωγή στην ιστορία της ιατρικής*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- (1991), *Σχολεία ιατρικής παιδείας στην Ελλάδα: Ιατροχειρουργικόν Σχολείον (1835-1837), Χειρουργική Σχολή (1838-1840)*, Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- (2007), *Γιατροί και ιατρική Κεφαλονιάς από τα χρόνια της Ένωσης μέχρι τον πόλεμο του 1940 (1864-1940)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Πούχνερ, Βάλτερ (2004), *Η μορφή του γιατρού στο νεοελληνικό θέατρο. Μια δραματολογική αναδρομή*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ρηγάτος, Γερ. (1997), *Ιατρική παροιμιολογία*, Αθήνα: Βήτα.
- (2011), «Το “Ιατροσυμβούλιον” του Διονυσίου Σολωμού και η συνταγή του Κωνσταντίνου Πλανιτέρου», *Ιατρική*, τ. 100: 2, σ. 140-145.
- Σέργης, Μ. Γ. (1998), *Λαογραφικά των εκλογών (1920-1981) από ένα ναξιωτικό χωριό. Συμβολή στη «Λαογραφία των Εκλογών» και στη μελέτη του κυκλαδικού χώρου*. Πρόλογος Μ. Γ. Μερακλής, Αθήνα.
- (2004-2005), «Η καθιέρωση της 25^{ης} Μαρτίου ως εθνικής εορτής, η περί αυτής ‘κυρίαρχη ιδεολογία’ των κύριων άρθρων του ναζιακού Τύπου και η σκηνοθεσία των πρώτων εορτασμών της στη Χώρα Νάξου», *Ναξιακά* 15/53, σ. 74-97.
- (2005), *Ακληρήματα. Οι αλληλοσατιρισμοί ως όψεις της ετερότητας στην αρχαία και τη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Αντώνης Αναγνώστου.
- Σερεμετάκη, Κ. Νάντια (1994), *Η τελευταία λέξη στης ευρώπης τα άκρα. Δι-αίσθηση, θάνατος, γυναίκες*, Αθήνα: Νέα Σύννορα-Λιβάνης.
- Σταυρίδης, Στ. (2009), *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τανταλίδης, Ηλ. (1868), *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρή, ιατρού*, Κωνσταντινούπολις: Τυπογραφείον Κορομηλά.
- Τρομπούκης, Κ. (2000), *Η ελληνική ιατρική στην Κωνσταντινούπολη, 1856-1923*, Αθήνα: Σύνδεσμος των εν Αθήναις Μεγαλοσχιολιτών.
- Τράκα, Ντιάνα (2007), «Ρεύματα των ιατρικών πρακτικών στα νεότερα χρόνια», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 104, σ. 5-9.
- Adam, Ph., Herzlich, Claudine (1999), *Η κοινωνιολογία της ασθένειας και της ιατρικής*, μετάφρ. Κατερίνα Βασιλικού, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Bourdieu, P. (2003), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μετάφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης.
- Bradby, Hannah (2010), *Εισαγωγή στην κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετάφρ. Γ. Βάγιας, Γ. Αλεξιάς, Αθήνα: Πεδίο.
- Bury, M. (1997), *Health and illness in a changing society*, London: Routledge.
- Fitzpatrick, M. (2004), *Η τυραννία της υγείας. Οι γιατροί και οι κανόνες για το σύγχρονο τρόπο ζωής*, μετάφρ. Άσπα Γκολέμη, Αθήνα: Πολύτροπον.

- Freidson, E. (1988), *Profession of medicine. A study of sociology of applied knowledge*, Chicago: University of Chicago Press.
- Goffman, E. (2001), *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*, εισαγωγή-μετάφραση Δήμητρα Μακρυγιάννη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- (2006), *Η παρουσίαση του εαυτού στην κοινωνία*, μετάφρ. Μαρία Γκόφρα, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Lupton, D. (2003), *Medicine as culture: Illness, disease and body in Western societies*, London, Thousand Oaks, N. Delhi: Sage.
- Nettleton, Sarah (2002), *Κοινωνιολογία της υγείας και της ασθένειας*, μετάφρ. Ανθή Βακάκη, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Sontag, Susan (1991), *Η νόσος ως μεταφορά. Το aids και οι μεταφορές του*, Αθήνα: Ύψιλον.
- (2003), *Παρατηρώντας τον πόνο των άλλων*, μετάφρ. Σερ. Βελέντζας, Αθήνα: Scripta.
- Turner, V. (1977), *The ritual process: Structure and anti-structure*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

